

**OSMANLI DÖNEMİ'NDE TRABZON KENTİ'NDE
CAMİYE DÖNÜŞTÜRÜLEN KİLİSE YAPILARININ
DEĞİŞİMİNİN MİMARİ ANALİZİ**

Zeynep DEMİR KOÇ

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

**OSMANLI DÖNEMİ'NDE TRABZON KENTİ'NDE CAMİYE
DÖNÜŞTÜRÜLEN KİLİSE YAPILARININ DEĞİŞİMİNİN MİMARİ ANALİZİ**

Zeynep DEMİR KOÇ
0000-0002-9947-0103

Doç Dr. Selen DURAK
0000-0001-7499-8246
(Danışman)

YÜKSEK LİSANS
MİMARLIK ANABİLİM DALI

BURSA– 2020
Her Hakkı Saklıdır

TEZ ONAYI

Zeynep DEMİR KOÇ tarafından hazırlanan “Osmanlı Döneminde Trabzon Kentinde Camiye Dönüştürülen Kilise Yapılarının Değişiminin Mimari Analizi” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Bursa Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı’nda **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Danışman : Doç. Dr. Selen DURAK

Başkan : Doç. Dr. Selen DURAK
000-001-7499-8246
Bursa Uludağ Üniversitesi,
Mimarlık Fakültesi,
Mimarlık Anabilim Dalı

İmza

Üye : Doç. Dr. Figen KIVILCIM ÇORAKBAŞ
000-001-6932-3703
Bursa Uludağ Üniversitesi,
Mimarlık Fakültesi,
Mimarlık Anabilim Dalı

İmza

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Tüba SARI
000-001-9645-2092
Bursa Teknik Üniversitesi,
Mimarlık ve Tasarım Fakültesi,
Mimarlık Anabilim Dalı

İmza

Yukarıdaki sonucu onaylarım

Prof. Dr. Hüseyin Aksoy EREN
Enstitü Müdürü
17/01/2020

Bursa U.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
- kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı,
- ve bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı

beyan ederim.

17/01/2020

Zeynep DEMİR KOÇ

ÖZET

Yüksek Lisans

OSMANLI DÖNEMİ'NDE TRABZON KENTİ'NDE CAMİYE DÖNÜŞTÜRÜLEN KİLİSE YAPILARININ DEĞİŞİMİNİN MİMARİ ANALİZİ

Zeynep DEMİR KOÇ

Bursa Uludağ Üniversitesi
Fen Bilimleri Enstitüsü
Mimarlık Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Selen DURAK

Kentler tarihsel süreçte farklı din ve kültürlere sahip toplumlarca yönetilir. Kentte yaşayan veya kente getirilen nüfus farklı inançlara sahiptir. Demografik yapının değişimine bağlı olarak yerleşim alanlarında da farklılıklar oluşur. Mevcut dini yapılarda kendi ibadetlerini gerçekleştirebilmek için mekânsal olarak değişiklikler yapmışlardır. Trabzon kentinde fetih ve iskân politikasına bağlı olarak Fatih Sultan Mehmet, 1461'de Trabzon'u Osmanlı topraklarına kattıktan sonra hâkimiyeti sağlamak için kentin en büyük kilisesi olan Panagia Chrysocephalos Kilisesi'ni camiye çevirmiştir. Anadolu'dan getirilen aileler kale çevresine ve Ortahisar Mahallesine yerleştirilirken, Hristiyan nüfus sur dışında kalmıştır. Zamanla Hristiyan mahalleleri de değişen demografik yapıyla birlikte Müslüman mahallerine dönüşmüştür. Yeni kurulan mahalleler de ihtiyaç duyulan dini mekanlar inşa edilirken, fetih öncesinde Hristiyan nüfusun yaşadığı mahallelerdeki dini yapılar kilise ya da şapelden camiye çevrilmiştir. Bu çalışmanın amacı, Trabzon'un Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra değişen demografik yapının kent mekânına yansımaları ve Osmanlı Dönemi'nde dini yapıların işlev değişikliğine uğrayarak yeniden kullanımındaki değişiklikleri tespit etmektir. 1461'den sonra 1665 yılına kadar 7 adet kilise camiye çevrilmiştir. Bunlar, Panagia Chrysocephalos Kilisesi (Cami-i Atik, Ortahisar Fatih Cami), St. Eugenios Kilisesi (Cami-i Cedid, Yeni Cuma), Kemer kaya Şapeli (Mescid-i Sarmaşık, Kemer kaya Sarmaşıklı Cami), St. Sophia Kilisesi (Cami-i Ayasofya, Ayasofya Cami), St. Andrea Kilisesi (Molla Siyah Cami), Kindinar Mahallesi Şapeli (Fatih Küçük Cami), St. Philip Kilisesi'dir (Kudrettin Cami). Çalışma kapsamında, tarihi süreçte dini yapıların dönüşüm süreçleri ve yapılan değişiklikler hakkında literatür araştırılması yapılmıştır. Haritalar üzerinden dini yapıların yerleri belirlenip gösterimi yapılmıştır. Trabzon kentinde Hristiyan ve Müslüman nüfusun dini yapılar ve kente yansımaları araştırılmıştır. Belirlenen yapıların ilk yapıldıkları dönemdeki özgün mimarisi (kilise dönemi), değişim sürecindeki (cami dönemi) mimarisi ve günümüzdeki mimarisinin özelliklerinin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Ortaya çıkarılan plan, kesit, cephe değişiklikleri ve diğer var olanlar değişiklikler tespit edilerek çizimlerle ve görsel materyallerle ifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cami, İşlev Değişikliği, Kilise, Osmanlı, Yeniden Kullanım, Trabzon

2020, vii +117 sayfa

ABSTRACT

MSc Thesis

ARCHITECTURAL ANALYSIS OF TRANSFORMATION OF CHURCHES
CONVERTED TO MOSQUES IN TRABZON AFTER THE OTTOMAN CONQUEST

Zeynep DEMİR KOÇ

Bursa Uludağ University
Graduate School of Natural and Applied Sciences
Department of Architecture

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Selen DURAK

Cities are ruled by societies with different religions and cultures in the historical process. The population living or brought to the city has different beliefs. Depending on the change of demographic structure, differences occur in residential areas. They made spatial changes in existing religious buildings to perform their worship. Depending on the conquest and settlement policy in Trabzon city, Fatih Sultan Mehmet converted Panagia Chrysocephalos Church, the biggest church of the city, into the mosque in 1461 after he added Trabzon to the Ottoman lands. While the families brought from Anatolia were placed around the castle and in Ortahisar District, the Christian population remained outside the walls. Over time, the Christian neighborhoods have turned into Muslim neighborhoods with the changing demographic structure. While the newly built neighborhoods are also building religious places needed, religious buildings in the neighborhoods where the Christian population lived before the conquest were converted from a church or a chapel to a mosque. The aim of this study is to determine the reflection of the changing demographic structure to the urban space after Trabzon came under Ottoman rule and the changes in the reuse of religious structures in the Ottoman period by changing their functions. After 1461, 7 churches were converted into mosques until 1665. These are Panagia Chrysocephalos Church (Cami-i Atik, Ortahisar Fatih Mosque), St. Eugenios Church (Cami-i Cedid, Yeni Cuma), Kemer kaya Chapel (Masjid-i Sarmaşık, Kemer kaya Sarmaşıklı Mosque), St. St. Sophia Church (Cami-i Ayasofya, Ayasofya Mosque), St. St. Andrea Church (Molla Black Mosque), Kindinar Neighborhood Chapel (Fatih Küçük Mosque), St. Philip Church (Kudrettin Mosque). Within the scope of the study, a literature search was conducted on the transformation processes of religious buildings and changes made in the historical process. The locations of religious buildings were identified and displayed on maps. Religious structures and reflections of the Christian and Muslim population in the city of Trabzon were investigated. It is aimed to reveal the original architecture of the determined buildings in the period when they were first built (church period), the architecture in the process of change (mosque period) and the features of today's architecture. The plans, sections, façade changes and other existing changes were identified and expressed in drawings and visual materials.

Keywords: Mosque, Functional Change, Church, Change, Ottoman, Re-use, Trabzon
2020, vii +117 page

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

“Osmanlı Dönemi’nde Trabzon Kenti’nde Camiye Dönüştürülen Kilise Yapılarının Değişiminin Mimari Analizi” adlı bu çalışma Uludağ Üniversitesi Mimarlık Bölümü, Mimarlık Tarihi Yüksek Lisans Programı’nda hazırlanmıştır.

Tez konunun belirlenmesinde ve bu çalışmanın hazırlanmasında beni yönlendiren çalışmalarına yol gösteren danışmanım Sayın Doç. Dr. Selen DURAK hocama, fikir ve bilgilerini benimle paylaşan Doç. Dr. Figen KIVILCIM ÇORAKBAŞ ve Dr. Öğr. Tüba SARI ‘ya katkılarından dolayı teşekkürlerimi sunarım.

Bu süreçte her zaman sevgi, anlayış ve sabırlarıyla yanımda olan annem Emine DEMİR’e, hayatımın her evresinde yol gösteren babam Ekrem DEMİR’e, desteklerini hissettiğim kardeşlerime ve çalışma sürecinde her türlü desteğiyle yanımda olan eşim Süleyman KOÇ’a teşekkürlerimi sunarım.

Zeynep DEMİR KOÇ
17/01/2020

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR.....	iii
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	v
ÇİZELGELER DİZİNİ.....	vii
1.GİRİŞ.....	1
1.1. Çalışmanın amacı.....	5
1.2. Çalışmanın kapsamı.....	5
1.3. Çalışmanın yöntemi.....	6
2. KURAMSAL TEMELLER ve KAYNAK ARAŞTIRMASI.....	9
2.1. Osmanlı Dönemi Öncesinde Trabzon Kenti.....	9
2.1.1. Osmanlı Dönemi Öncesinde Trabzon kentinin demografik yapısı.....	12
2.1.2. Osmanlı Dönemi Öncesinde Trabzon'da kentsel ve mimari gelişim.....	13
2.2. Osmanlı Dönemi Sonrasında Trabzon Kenti.....	21
2.2.1. Osmanlı Dönemi Sonrasında Trabzon kentinin demografik yapısı.....	21
2.2.2. Osmanlı Dönemi Sonrasında Trabzon'da kentsel ve mimari gelişim.....	23
3.MATERYAL ve YÖNTEM.....	28
3.1.Tarihi Süreçte Dini Yapıların Dönüşümü.....	28
3.2.Anadolu'da Kiliseden Camiye Dönüştürülen Dini Yapılar.....	31
3.3.Trabzon'da Kiliseden Camiye Dönüştürülen Dini Yapılar.....	34
3.4. Trabzon'da Kiliseden Camiye Dönüştürülen Dini Yapılarda Değişimin Analiz Yöntemi.....	38
4. BULGULAR.....	47
4.1. Panagia Chrysocephalos Kilisesi'nin (Cami-i Atik, Ortahisar Fatih Cami) Analizi.....	47
4.2. St. Eugenios Kilisesi'nin (Cami-i Cedid, Yeni Cuma Cami) Analizi.....	68
4.3. Kemerkaya Şapeli'nin (Mescid-i Şarmaşık, Kemerkaya Cami) Analizi.....	73
4.4. St. Sophia Kilisesi'nin (Cami-i Ayasofya, Ayasofya Cami) Analizi.....	77
4.5. St. Andrea Kilisesi'nin (Molla Siyah Cami) Analizi.....	84
4.6. Kindinar Mahallesi Şapeli'nin (Fatih Küçük Cami) Analizi.....	89
4.7. St. Philip Kilisesi'nin (Kudrettin Cami) Analizi.....	93
5. TARTIŞMA ve SONUÇ.....	98
KAYNAKLAR.....	103
EKLER.....	106
ÖZGEÇMİŞ.....	117

ŞEKİLLER DİZİNİ

Sayfa

Şekil 1.1. Çalışma süreci akış şeması.....	7
Şekil 1.2. Çalışma yöntem şeması.....	8
Şekil 2.1. Kommones hanedanlığının sınırları.....	10
Şekil 2.2. Trabzon vilayeti sınırları.....	11
Şekil 2.3. Tournafort'un yapmış olduğu 1701 yılına ait Trabzon kentini Boztepe'den gösteren gravürü	12
Şekil 2.4. Google earth görüntüsü, Trabzon merkez	13
Şekil 2.5. Trabzon tarihi şehir surları	14
Şekil 2.6. Trabzon kenti genel görünümü	14
Şekil 2.7. Lynch (1898) antik sur duvarları planı.....	15
Şekil 2.8. Trabzon surları.....	15
Şekil 2.9. Trabzon kentinin tarihi gelişimi	16
Şekil 2.10. Trabzon şehir sınırlarının fiziki gelişimi	17
Şekil 2.11. Kommenos Sarayı	18
Şekil 2.12. Kemer kaya sahilleri ve St. Gregory of Nyssa Kilisesi	20
Şekil 2.13. Kızlar Manastırı.....	20
Şekil 2.14. 1609 tarihli gravür.....	24
Şekil 2.15. Finlay'ın Trabzon haritası 1850'ler	25
Şekil 3.1. Kordoba Katedrali.....	28
Şekil 3.2. Kordoba Katedrali dönemlere göre plan değişimleri.....	29
Şekil 3.3. a) Kıbrıs Selimiye Cami görünüşü, b) Kıbrıs Selimiye Cami planı.....	30
Şekil 3.4. a) Kıbrıs Lala Mustafa Paşa Cami görünüşü, b) Kıbrıs Lala Mustafa Paşa Cami planı	31
Şekil 3.5. İznik Ayasofya Cami.....	32
Şekil 3.6. İstanbul'da kilise' den camiye çevrilmiş cami ve mescitler.....	33
Şekil 3.7. Ayasofya Cami	33
Şekil 3.8. Trabzon haritası, camiye çevrilen kiliseler	35
Şekil 3.9. a) İskender Paşa Cami, b) Gülbahar Hatun Cami ve Türbesi	36
Şekil 3.10. Trabzon kent gelişimi ve Osmanlı Dönemi'nde camiye çevrilen kiliselerin gösterimi	37
Şekil 3.11. Trabzon'da 15.yüzyılda fetih sonrası kiliseye çevrilen yapılar	38
Şekil 3.12. Panagia Chrysocephalos Kilisesi planı	39
Şekil 3.13. Trabzon ili kible yönü	42
Şekil 3.14. 1) Fatih Cami (1), Yeni Cuma Cami (2), Kemer kaya Sarmaşıklı Cami (3), Ayasofya Cami (4), Molla Siyah Cami (5), Fatih Küçük Cami (6) ve Kudrettin Cami (7) harita üzerindeki konumları	42
Şekil 4.1. Fatih Cami vaziyet planı.....	47
Şekil 4.2. Fatih Cami silüeti	47
Şekil 4.3. Fatih Cami restorasyon öncesi kuzey cephesi.....	48
Şekil 4.4. Fatih Cami restorasyon sonrası kuzey cephesi	48
Şekil 4.5. Fatih Cami zemin kat planı	51
Şekil 4.6. Fatih Cami güneydoğu cephesinden bir görünüm.....	53
Şekil 4.7. Fatih Cami restorasyon sırasında açığa çıkarılan genel zemin döşemesi görünümü	54

Sayfa

Şekil 4.8. Fatih Cami zemin kat döşeme restitüsyon planı	55
Şekil 4.9. Fatih Cami restorasyon sırasında açığa çıkarılan zemin döşemesi antrolac tasarımı	55
Şekil 4.10. Fatih Cami restorasyon sırasında açığa çıkarılan zemin döşemesi düğüm deseni	56
Şekil 4.11. Fatih Cami restorasyon sırasında açığa çıkarılan zemin döşemesi çarkıfelek motifi	56
Şekil 4.12. Fatih Cami minaresi.....	57
Şekil 4.13. Fatih Cami'ne ait farklı dönemlerde yapılan şadırvanlar	58
Şekil 4.14. Fatih Cami kuzey cephe ahşap sundurma.....	59
Şekil 4.15. Fatih Cami doğu cephe kadınlar mescidi.....	60
Şekil 4.16. Fatih Cami doğu cephe kadınlar mescidi, doğu kitabesi.....	60
Şekil 4.17. Fatih Cami kuzey cephe.....	61
Şekil 4.18. Fatih Cami güney ve doğu cephesi	61
Şekil 4.19. Fatih Cami batı cephesi	62
Şekil 4.20. Fatih Cami batı cephesi.....	63
Şekil 4.21. Fatih Cami doğu cephesi	63
Şekil 4.22. Fatih Cami çatı örtüleri	64
Şekil 4.23. Yeni Cuma Cami	68
Şekil 4.24. Yeni Cuma Cami güney cephesi.....	69
Şekil 4.25. Yeni Cuma Cami kuzey cephesi.....	70
Şekil 4.26. Yeni Cuma Cami doğu cephesi.....	70
Şekil 4.27. a) Kemerkaya Cami restorasyon öncesi b) Kemerkaya Cami restorasyon sonrası.....	73
Şekil 4.28. Kemerkaya Cami üstten görünüm ve minare	74
Şekil 4.29. Ayasofya Cami vaziyet planı	77
Şekil 4.30. Ayasofya Cami kuzey, batı ve güney cephesi	78
Şekil 4.31. Ayasofya Cami doğu cephesi, apsis, taş kabartma (kartal figürü)	79
Şekil 4.32. Şapel kuzey duvarı	79
Şekil 4.33. Çan Kulesi'nin doğu cephesi alt kısmı ve IV. Aleksios (1416-20) ve IV. Ioannes (1429-30) arasında kucağında çocuk İsa ile Meryem (Theotokos) tasvirin çizimi	80
Şekil 4.34. 1925 tarihli bir kartpostalda yapının güneydoğudan görünümü.....	81
Şekil 4.35. Molla Siyah Cami batı cephe.....	84
Şekil 4.36. Molla Siyah Cami doğu cephe.....	85
Şekil 4.37. Molla Siyah Cami kuzey cephe restorasyon öncesi ve restorasyon sonrası.....	86
Şekil 4.38. Küçük Fatih cami.....	89
Şekil 4.39. Küçük Fatih Cami giriş portalı.....	90
Şekil 4.40. Kudrettin Cami kuzey cephesi.....	93
Şekil 4.41. Kudrettin Cami batı cephesi ve kubbesi	94
Şekil 4.42. Kudrettin Cami doğu cephesi.....	95
Şekil 4.43. Kudrettin Cami minare	95

ÇİZELGELER DİZİNİ

Sayfa

Çizelge 2.1. Trabzon kenti zaman çizelgesi.....	9
Çizelge 2.2. 1486-1583 yılları arasında Müslüman ve Hristiyan nüfus.....	23
Çizelge 2.3. Trabzon’da 1486’da Hristiyan ve Müslüman mahalleleri	27
Çizelge 3.1. Trabzon’da kiliseden camiye çevrilen yapıların genel özellikleri.....	41
Çizelge 3.2. Trabzon kenti Osmanlı Dönemi demografik yapı ve fiziksel yapı ilişkisi.....	43
Çizelge 3.3. Yapı Mimari Değişim Analiz Paftası-1.....	45
Çizelge 3.3. Yapı Mimari Değişim Analiz Paftası-2.....	46
Çizelge 4.1. Panagia Chrysocephalos Kilisesi’nin Fatih Cami’ye dönüştürülmesindeki değişimin mimari analizi.....	65
Çizelge 4.2. Fatih Cami dış cephe ve iç mekân görseller.....	66
Çizelge 4.3. Fatih Cami restorasyon öncesi ve sonrası.....	67
Çizelge 4.4. St. Eugenios Kilisesi’nin Yeni Cuma Cami’ye dönüştürülmesindeki değişimin mimari analizi.....	71
Çizelge 4.5. Yeni Cuma Cami dış cephe ve iç mekân görseller.....	72
Çizelge 4.6. Kemer kaya Şapeli’nin Kemer kaya Sarmaşıklı Cami’ye dönüştürülmesindeki değişimin mimari analizi.....	75
Çizelge 4.7. Kemer kaya Sarmaşıklı Cami dış cephe ve iç mekân görseller.....	76
Çizelge 4.8. St.Sophia Kilisesinin Ayasofya Camiye dönüştürülmesindeki değişimin mimari analizi.....	82
Çizelge 4.9. Ayasofya Cami dış cephe görseller.....	83
Çizelge 4.10. St. Andrea Kilisesinin Molla Siyah cami’ye dönüştürülmesindeki değişimin mimari analizi.....	87
Çizelge 4.11. Molla Siyah Cami dış cephe ve iç mekân görseller.....	88
Çizelge 4.12. Kindinar Mahallesi Şapeli’nin Fatih Küçük Cami’ye dönüştürülmesindeki değişimin mimari analizi.....	91
Çizelge 4.13. Fatih Küçük Cami dış cephe ve iç mekân görseller.....	92
Çizelge 4.14. St. Philip Kilisesi’nin Kudrettin Cami’ye dönüştürülmesindeki değişimin mimari analizi.....	96
Çizelge 4.15. Kudrettin Cami dış cephe ve iç mekân görseller.....	97
Çizelge 4.16. Trabzon’da kiliseden camiye çevrilen yapıların mimari analizi	101

1. GİRİŞ

Tarih boyunca coğrafi ve stratejik konumundan dolayı Trabzon kenti önemini korumuştur. Avrupa ile Asya'nın ipek yolu üzerindeki önemli irtibat noktası arasında bulunan Trabzon, bu öneminden dolayı tarih süreçte birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Roma, Bizans, Trabzon Rum İmparatorlukları ve Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde uzun yıllar kalmıştır. Anadolu'nun kuzeydoğusunda Karadeniz ile sınırlanan ticaret ve liman kentidir. Tuluk (2010) kentin mimari yapı kültürünün Bizans döneminde yapılan Trabzon Kalesi ile başladığını, 2700 yıllık tarihinin sadece 1500 yıllık zaman diliminin gözlemlenebildiğini ve son 500 yıllık bölümünde de Osmanlı yapılarının inşa edildiğini söylemektedir.

Kentlerin fiziksel yapısını idari, ekonomik, sosyal, yapısındaki değişiklikler etkilemektedir. İşgal, fetih ve yönetimin el değiştirmesi gibi nedenlerle farklı medeniyetler karşılaşan şehirlerin dini ve kültürel yapıları değişmektedir. Farklı dinlere ait kişilerin dini olarak kutsal kabul edilen mekânların kullanılması amaç ve süreçleri farklılık gösterse de geçmişten günümüze gelmiş olan bir uygulamadır. Değişim ve dönüşümün parçası olan Trabzon kenti Antik çağlardan günümüze kadar önemli bir yerleşim merkezi olmuştur. Bu süreçte farklı dini inançlara sahip olan toplumlar mevcut dini yapıları kendi ibadethanelerine dönüştürmüştür. İhtiyaç durumunda da oluşturdukları mahallelerde yeniden inşa etmişlerdir. Tezi konusu olan Osmanlı Dönemi'nde kiliseden camiye dönüştürülen yapılar, ilk yapıldıkları dönemdeki özgün mimarisi, değişim sürecinde yapıya eklenen ya da kaldırılan eklerin ve İslami ibadet mekânının özelliklerini sağlamak için hangi düzenlemelerin yapıldığını ortaya koyan çalışmalar incelenmiştir. Dini yapıların kent ve nüfus ile ilişkisinin aynı zamanda mimarisindeki değişiklikleriyle birlikte ortaya koyan bir tez çalışması olması açısından önemlidir.

Dini yapıların dönüşümüne Dünya'daki örneklerinden biri Atina'da bulunan Parthenon tapınağıdır. Tapınak olarak M.Ö. 448-432 yılları arasında, kilise olarak M.S. 4.yüzyılda, 1456 yılında ise Osmanlı Devleti'nin şehri almasıyla cami olarak kullanılmıştır. Diğer bir örnek ise İspanya'da Kortoba Katedrali'dir. Yapı önce tapınak, 6. yüzyılda kilise 711-784 yılları arasında yarısı kilise yarısı cami, 784 yılında cami, 1236 yılında ise tekrar kilise

olarak kullanıldığı görülmektedir (Yüceer 2016). Farklı medeniyetlerin yaşadığı Anadolu ve Rumeli toprakları da bu tür dini yapıları bulundurmaktadır. İstanbul'daki Ayasofya Cami Türkiye'de en çok ve en iyi bilinen örnektir. Cami 537 yılında kilise olarak inşa edilmiş, 1453'te Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u almasıyla Osmanlı'nın "*fetih geleneği*" ne bağlı kalarak şehrin en büyük kilisesini camiye dönüştürmüştür. 1935 yılından beri müze olarak işlevini sürdürmektedir. Eyice (1990) İstanbul'da 28 tane kiliseden camiye çevrilmiş yapı olduğunu ifade etmektedir. Ayasofya ve İstanbul dışında Adana, Çatalca, Trakya, Kuzey Kıbrıs, Ayvalık, Kars, İznik, Vize ve Trabzon illerinde Osmanlı Dönemi'nde veya mübadele sonrasında camiye çevrilmiş olan kiliseler görülmektedir.

Çalışma kapsamında kiliseden camiye dönüştürülen yapılar ile ilgili incelenen kitap, makale ve lisansüstü tez çalışmalarının amaç, kapsam ve yöntemleri aşağıda açıklanmıştır.

Editörlüğünü Ömer İskender Tuluk ve Halil İbrahim Düzenli'nin yaptığı, 2010 yılında yayınlanan Trabzon Kent Mirası, Yer-Yapı-Hafıza adlı kitap Trabzon kentinin kentsel mirasını, tarihsel gelişimini, önemli yapı ve mekanları kentsel bağlamda ortaya koymaktadır. Birinci bölümde yer alan Ömer İskender Tuluk'un yazdığı "*Osmanlı Dönemi Trabzon'unda Mimari Yapı Kültürü*" adlı makalede kentin fiziki yapısı, fetih sonrası değişim sürecine dair değerlendirmeler yapılmaktadır. Aynı bölümün ikinci makalesi Ömer İskender Tuluk ve Halil İbrahim Düzenli'nin kaleme aldığı "*Yitik Mirasın İzinde: Trabzon'da Osmanlı Cami ve Mescitleri (1461-1583)*" dir. Bu makalede Trabzon'da inşa edilmiş tüm cami ve mescitleri "Kilise ya da şapelden çevrilmiş olanlar", "Halen ayakta olanlar", "Yerinde bir başka cami bulunanlar", "Yıkılmış ancak bulunduğu arsa veya mahalle bilinenler" ve "Yalnızca ismi bilinenler" olmak üzere beş alt başlıkta sınıflandırılarak bazı tespit ve yorumlar yapılmıştır. Kitabın bu bölümünde yer alan diğer bir makale ise Ömer İskender Tuluk, Halil İbrahim Düzenli ve Evrim Düzenli'nin yazmış olduğu "*Osmanlı'da Fetih Sonrası Dinsel Mekânı Camileştirme Anlayışı: Trabzon Örneği (1461-1665)*" adlı makaledir. Trabzon'da fetih sonrası demografik yapıya paralel olarak kiliseden camiye dönüştürülen kilise ve şapelleri incelemektedir. Osmanlı'nın kiliseleri camiye çevirme anlayışını Trabzon kenti üzerinden incelerken bir taraftan da

Kommones Döneminden günümüze özgün biçimiyle ulaşan kiliselerin camiye çevrilenler olarak görülmektedir.

Heath W. Lowry'nin "*Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi*" adlı kitabı Trabzon şehrine ait 1486, 1523, 1553 ve 1583 tarihli tahrir defterlerinin incelenmesiyle hazırlanan demografi tarihi çalışmasıdır. 15.yüzyılda, nüfusun nerdeyse tamamı Hristiyan ve Rum olan kentin 1461 yılında Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine girmesinin ardından nüfus yapısında, kentin mimari yapısında nelerin yaşandığını anlatan bir kaynak kitaptır.

2009 yılında Ayşe Alev Özsayın tarafından hazırlanan "*Trakya'da Camiye Dönüştürülmüş Bir Grup Yapı Üzerine Araştırmalar*" adlı yüksek lisans tezinde Trakya bölgesinde bulunan ilk yapılış amacı farklı olan ancak daha sonradan camiye çevrilen yapıların mimari değişimleri incelenmiştir. Öncelikle Trakya bölgesinin tarihi coğrafyası hakkında bilgi verilmiştir. Kiliselerin genel özellikleri, kiliselerin işlev değişikliğine uğramasının nedenleri açıklanmıştır. Bölgede Osmanlı Dönemi'nde camiye çevrilen Bizans kiliseleri fotoğraflanıp basitçe planları çizilerek günümüzle karşılaştırılmış ve işlev değişikliği sırasında yapılan değişiklikler ortaya çıkarılmıştır.

2014 yılında Fulya Üstün Demirkaya'nın hazırlamış olduğu "*Toplumsal Dinamikler Bağlamında Trabzon Kent Dokusunun Dönüşümü (Komnenos Hanedanlığı'ndan Cumhuriyet'e Kadar)*" adlı doktora tezi Genel Bilgiler, Yapılan Çalışmalar ve Bulgular ile sonuçlar olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Genel Bilgiler adlı bölümde kent kavramı, kentin dönüşümündeki toplumsal dinamikler, antik dönemden Komnenos Hanedanlığı'na ve Cumhuriyet'e kadar Trabzon kentinin fiziki gelişimi hakkında bilgiler verilmiştir. Yapılan Çalışmalar ve Bulgular bölümünde, Komnenos Hanedanlığı ve Osmanlı Dönemi fiziksel yapısı çeşitli kaynaklardan yararlanılarak açıklanmıştır. Sonuç ve Öneriler bölümünde belirlenen Komnenos Hanedanlığı'ndan Osmanlı Dönemi'nin sonuna kadar kentin geçirdiği siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel süreçlerle birlikte fiziksel değişim ortaya konulması amacı doğrultusunda değerlendirmeler yapılmış ve çalışmanın sonuçları ortaya konularak yeni çalışmalara öneriler verilmiştir.

2016 yılında Hülya Yüceer tarafından kaleme alınan “*Adana ve Kuzey Kıbrıs’ta Yer Alan Camiye Dönüştürülmüş Kilise Yapıları Üzerine Bir Karşılaştırmalı Çalışma*” adlı makale Adana ve Kuzey Kıbrıs’ta bulunan kiliselerin yeniden ibadet amaçlı kullanım süreçlerini araştırmıştır. Bu süreci kültürel miras ve çağdaş dinamikler arasındaki ilişkiyi okuyarak incelemiştir. Makale’ de Adana ve Kuzey Kıbrıs’ın kısa tarihinden, dini mimarinin oluşumundan ve kiliselerin camiye dönüştürüme süreçlerinden bahsedilmektedir.

2011 yılında Beyhan Sarıcaoğlu’un hazırlamış olduğu “*Trabzon Mimarlık ve Sanat Tarihi Literatürü: Bibliyografya, Dizin ve Değerlendirme*” adlı yüksek lisans tezi Trabzon kentiyile ilgili en erken metinlerden 2011 yılına kadar her türlü araştırma ve incelemeleri bir araya getiren bir çalışmadır. Kentin sanat ve mimarlık birikimini ortaya koyan çalışma dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Trabzon kentini, ikinci bölümde bibliyografyalar ve dizinleri, üçüncü bölümde elde edilen bibliyografyalar ve istatistik bilgileri doğrultusunda yapılan değerlendirmeleri dördüncü ve son olan bölümde ise Trabzon mimarlık ve sanat tarihine ilişkin değerlendirmeler ortaya koyulmuştur.

Prof. Dr. Semavi Eyice’nin 1990 yılında “*İstanbul’da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler ve Bunların Restorasyonu*” adlı makalesi o yıllarda Bizans kiliselerinden camiye çevrilen yapılar üzerinde hiç durulmadığını, İstanbul’da ve Anadolu’da Bizans devrine ait pek çok yapı olduğunu söylemektedir. Bunlardan İstanbul’da bulunanları anlatırken kullanılabilir veya harabe halinde olduklarından bahsetmektedir. Bizans yapılarından çevrilen yapılardan kalanların korunmalarını ve korunurken de kilise ve cami dönemlerinde yapılanlara saygı göstererek restore edilmeleri üzerinde durmaktadır.

2018 yılında Sezgi Giray Küçük ve Kemal Kutgün Eyüpgiller hazırlamış olduğu “*Çatalca Vilayeti’nde Camiye Çevrilen Kiliselerin Dönüşüm Süreci ve Mimari Analizi*” adlı makalede Türkiye ile Yunanistan arasında gerçekleştirilen nüfus mübadelesi sonrasında İstanbul’un batısında bulunan Çatalca Vilayeti’nde camiye çevrilen kiliselerin dönüşüm süreci ve mimari özellikleri incelenmiştir. Kiliselerin inşasından günümüze kadar geçirdiği değişiklikler ve mimari özelliklerinin karşılaştırıldığı tablolar yapılmıştır.

Araştırılan kitap, makale, tez çalışmalarında kiliseden camiye dönüştürülen yapıların Trabzon kenti ve nüfus ile ilişkisinin aynı zamanda mimarisindeki yapılan değişiklikler boyutuyla ele alınmadığı görülmüştür. Bu yüzden tez çalışması, Osmanlı Dönemi'nde kiliseden camiye dönüştürülen yapıların mimari değişiminin analizini ortaya koyması açısından önemlidir.

1.1. Çalışmanın Amacı

Bölge coğrafi konum özellikleri sebebiyle farklı medeniyetlerin gelişim sürecini yaşamıştır. Bu süreçte inşa edilen ve önemli bir yere sahip dini mimari eserler olan kiliselerin sonraki dönemlerdeki kullanımına bağlı olarak mimarisi incelenmiştir. Yapılan çalışmanın amacı, Trabzon'da Osmanlı Dönemi'nde değişen demografik yapının kent mekânına yansımaları ve Osmanlı Dönemi'nde kiliseden camiye dönüştürülen yapıların işlev değişikliğine uğrayarak yeniden kullanımındaki değişiklikleri tespit etmektir. Böylelikle önceki dönemlere ait yapıların farklı işlev verilerek günümüze nasıl ulaştığı, çalışılan her kilisenin kendine özgü ve ayırt edici mimari özellikleri araştırılmıştır.

1.2. Çalışmanın Kapsamı

Trabzon kenti, Bizans Devleti ve Trabzon Rum İmparatorluğu'nun hakimiyetinde kaldığı süreçte bölgede birçok sayıda kilise inşa edilmiştir. Bu yapıların bir kısmı Osmanlı Devleti'nin bölge hakimiyeti almasından sonra camiye çevrilmiştir. Çalışma kapsamı yönetimin el değiştirmesinden sonra 1461 ile 1665 yılları arasında kentin Müslüman çoğunluğa ulaştığı süreçte dönüştürülen yapılar ile sınırlandırılmıştır.

Çalışmanın giriş bölümünde çalışmanın amacı, kapsamı ve yöntemi açıklanmıştır. Osmanlı Devleti'nde 'fetih geleneği' anlayışıyla kentlerdeki kiliselerin camiye çevrildiği tespit edilmiştir. Trabzon kentinin Osmanlı Dönemi'nden önce ve sonra demografik yapısı ve kentsel gelişimini kaynaklardan araştırılmıştır. 15. yüzyılda fetih sonrası kentin nüfusunun kentsel gelişime ve kiliselerin camiye çevrilmesindeki etkileri ortaya çıkarılmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde Dünya farklı kültürlerin, farklı ibadethaneleri kendi dini yapılarına çevirdiği yapılara dönüşümü açıklanarak örnekler verilmiştir. Sonra kendi coğrafyamız olan Anadolu’da Selçuklulardan beri bu geleneğin var olduğu tespit edilerek yapılar araştırılmıştır. Anadolu’nun kuzeydoğusunda bulunan Trabzon kentinde Osmanlı’nın fethiyle birlikte 200 yıllık süreçte kiliseden camiye çevrilen yapılara değinilmiştir.

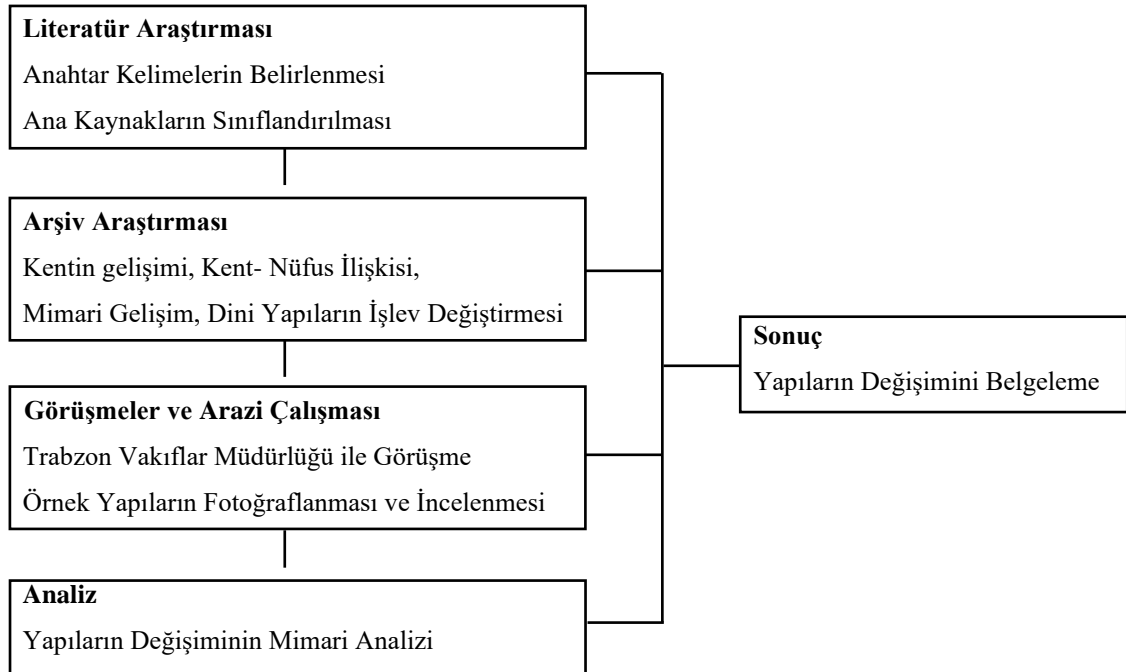
Çalışmanın dördüncü bölümü, araştırmanın ana konusu olan “*Osmanlı Dönemi’nde Trabzon Kenti’nde Camiye Dönüştürülen Kilise Yapıları*” açıklanmıştır. 1461-1665 yılları arasında kiliseden camiye dönüştürülen 7 adet kiliseden St. Sophia kilisesi ilk yapıldığı yıllarda manastır kullanıldığı düşünülmektedir. Trabzon kentinin çoğunluğunun Müslüman olduğu yıllar fetihten sonraki yaklaşık 200 yıl sonraya denk gelmektedir. Bu çalışmada da incelenen yapılar 1461 ve 1665 yılları arasında dönüştürülen yapılar ele alınmıştır. Yapıların iki farklı ibadet mekanı arasındaki dönüşümünü analiz etmeye yönelik mimari özelliklere odaklanılmıştır. İlk yapıldığı dönemlerdeki plan tipleri, mekansal özellikleriyle Osmanlı Dönemi’nde yapılan değişiklikler ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın beşinci bölümü sonuç kısmı olup, ortaya çıkarılan bulgular değerlendirilmiştir. Trabzon’daki Osmanlı Dönemi’nde değişen nüfus yapısının dini yapılara etkisi, yapılan fiziksel ve işlevsel değişiklikler, yeniden kullanım sağlanarak günümüze ulaşmasının kent için önemi özetlenmiştir.

1.3. Çalışmanın Yöntemi

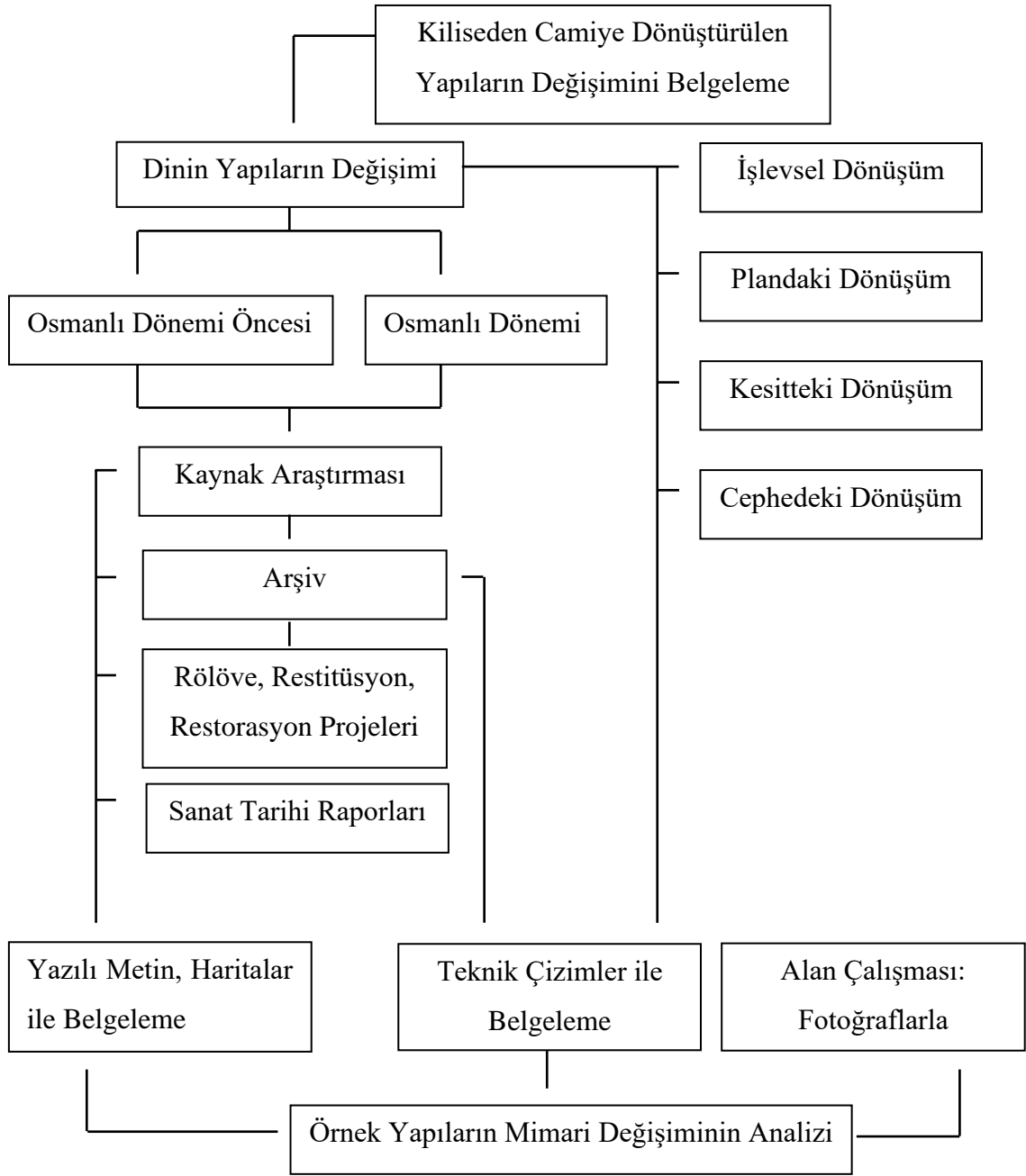
Tez konusu belirlendikten sonra, çalışma sürecinde konu ile ilgili kitap, tez, makale, gibi farklı kaynaklardan araştırmalar yapılmıştır. Osmanlı Dönemi’ndeki demografik yapı, mahalleleri ve yapıları hakkında bilgi veren, Trabzon kenti araştırmaları için önemli bir kaynak olan Lowry’nin kitabı (Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583) ve 2010 yılında yayınlanan, editörlüğünü Ömer İskender Tuluk ve Halil İbrahim Düzenli’nin yaptığı Trabzon Kent Mirası, Yer-Yapı-Hafıza adlı kitap ana kaynaklardan biri olarak belirlenmiştir.

Çalışmanın ilk bölümün literatür araştırması yapılmıştır. Kaynak taraması devam ederken Trabzon kentinin Osmanlı hakimiyetine girdikten sonraki 200 yılda kiliseden camiye çevrilen yapılar bölgede yapılmış çalışmalar üzerinden tespit edilmiştir. Tespit edilen yapılar Panagia Chrysocephalos Kilisesi (Cami-i Atik, Ortahisar Fatih Cami), St. Eugenios Kilisesi (Cami-i Cedid, Yeni Cuma), Kemer kaya Şapeli (Mescid-i Sarmaşık, Kemer kaya Sarmaşıklı Cami), St. Sophia Kilisesi (Cami-i Ayasofya, Ayasofya Cami), St. Andrea Kilisesi (Molla Siyah Cami), Kindinar Mahallesi Şapeli (Fatih Küçük Cami), St. Philip Kilisesi'dir (Kudrettin Cami). Trabzon Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün arşivinden farklı firmaların çizmiş olduğu rölöve, restitüsyon, restorasyon çizimleri, çeşitli kaynaklardan kiliselerin geçmiş yıllara ait fotoğrafları ve sanat tarihi raporları temin edilerek incelenmiştir. İncelenen yapıların literatür araştırmaları yapıldıktan sonra alan çalışması yapılmıştır. Bölgeye giderek yapılar yerinde incelenmiştir ve yapıların fotoğrafları iç ve dış mekanlardan çekilmiştir. Yapıların özgün halinden camiye dönüştürme sürecinde ortaya çıkan değişimleri açıklamaya veri oluşturan bu materyaller üzerinden tablolar oluşturulmuştur. Tablolarda özgün (kilise) dönemi ve Osmanlı (cami) döneminde yapılan mimari değişimler plan, kesit, cephe ve fotoğraflar üzerinden gösterilmiştir. Tez çalışmasının ilk aşamadan son aşamaya kadar geçen tüm süreçler sırasıyla Şekil 1.1'de gösterilmiştir.

Şekil 1.1. Çalışma süreci akış şeması

Kiliseden camiye dönüştürülen yapıların değişiminin nasıl gerçekleştiğini anlayabilmek için Osmanlı Dönemi ve öncesini anlatan kaynaklar bulunmuştur. Arşiv araştırması yapılarak Trabzon Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden rölöve, restitüsyon, restorasyon projeleriyle birlikte sanat tarihi raporları temin edilmiştir. Elde edilen bu verilerden yararlanılarak örnek yapılardaki işlevsel ve mimari dönüşümler analiz edilmiştir. Bu analizler haritalar, teknik çizimler ve fotoğraflarla belgelenmiştir (Şekil 1.2).

Şekil 1.2. Çalışma yöntem şeması

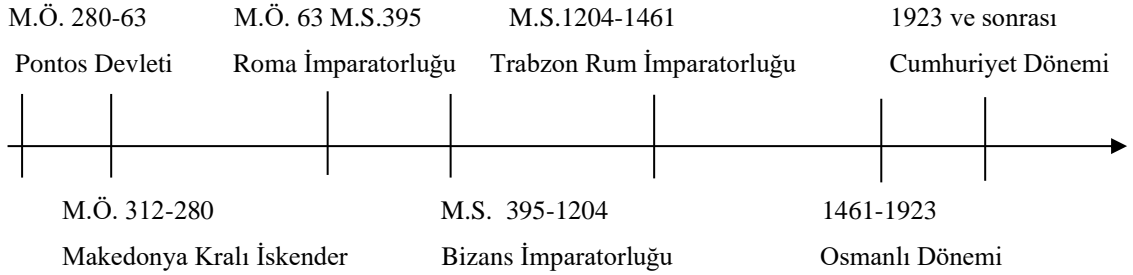
2.KURAMSAL TEMELLER ve KAYNAK ARAŞTIRMASI

Osmanlı Devleti hakimiyeti sağladığı bölgelerde kentlerdeki kiliseleri camiye çevirdiği tespit edilmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti'nde "fetih geleneği" anlayışıyla olarak ifade de edilmektedir. Trabzon kentinin Osmanlı Devleti'nden önce kentin tarihi, demografik yapısı ve kentsel gelişimini kaynaklardan araştırılmıştır. Osmanlı Dönemi'ndeki nüfusun kentsel gelişime ve kiliselerin camiye çevrilmesindeki etkileri ortaya çıkarılmıştır.

2.1. Osmanlı Dönemi Öncesinde Trabzon Kenti

İlk çağlarda kent Trepiza (Tpeheza) ve Trapezus diye adlandırılırken, Batı'da Trapezunte ve Trabzonde gibi değişik isimlerle adlandırılmıştır (Okuyan 2003). Kentin yerleşim tarihi M. Ö. 7. (Paleolitik Çağı) yüzyıla kadar uzanmaktadır. Yeni yerleşim yerleri arayan ve sömürgeci bir yapıya sahip olan Miletoslular M.Ö.670'lerde Trabzon'u alarak buraya bir koloni yerleştirmişlerdir. Tuluk'a (2010) göre koloninin kentin limanı ile ticari faaliyetlere hizmet eden yapılar inşa etmeleri kentteki ilk imar faaliyetleri olarak düşünülebileceğini söylemektedir.

Çizelge 2.1. Trabzon kenti zaman çizelgesi

Trabzon Kenti, Makedonya Kralı İskender hâkimiyetinde M.Ö. 312-280 yılları arasında, Pontus Devleti hâkimiyetinde M.Ö.280-63yılları arasında, Roma İmparatorluğu hâkimiyetinde M.Ö. 63 M.S.395 yılları arasında, Bizans İmparatorluğu hâkimiyetinde M.S. 395-1204 yılları arasında, Trabzon Rum İmparatorluğu hâkimiyetinde M.S.1204-1461 yılları arasında kalmıştır (Çizelge 2.1).

Kent, Roma İmparatorluğu'nun Doğu ve Batı olmak üzere 395 yılında ikiye ayrılmasıyla Doğu Roma sınırları içinde kalmıştır. Kentin yönetimi Bizans Devleti'ne geçmiştir (Tuğlacı 1985). Bizans Devleti kuruluşundan itibaren merkeziyetçi bir devlet yapısına sahiptir. Dış tehditlerin 11.yüzyılda başlamasıyla birlikte 12.yüzyılın sonlarında çöküş eğilimi görülmeye başlanmıştır. Bizans ailesinden Aleksios ve David Komnenos kardeşler İstanbul'un IV. Haçlı Seferi'nde Latinler tarafından işgalinden önce, Gürcü Kraliçesi Tamara'nın da yardımıyla kentten ayrılmışlardır. Doğu Karadeniz Bölgesi'nde 1204 yılında Komnenos Hanedanlığı'nı kurmuşlardır (Uspenski 2003).

Batıda Aleksios Samsun sınırına kadar olan bütün yerleri ele geçirmiştir. Ordunun başına David'in geçmesiyle Sinop'tan Karadeniz Ereğlisi'ne kadar tüm sahili kontrol altına almıştır. Aleksios Komnenos, bu dönemde Sinop'u alan Selçuklu Devleti'ne karşı harekete geçmiştir ve esir düşmüştür. Komnenoslar, Selçuklulara vergi ödemeyi kabul etmiştir. Bağımsızlıkları 10 sene sürmüştür ve yalnızca sınırları belirlenen bir bölgeyi yönetmelerine izin verilmiştir (Üstünkaya 2014) (Şekil 2.1).

Şekil 2.1. Kommones hanedanlığının sınırları (Üstün Demirkaya 2014)

Trabzon İmparatorları 14. yüzyıl ortalarına kadar Türk ordusundan gelen tehditlere karşı durmayı sağladıkları gözükmektedir. Bu yıllarda batıda ortaya çıkan ve yeni bir güç olan Osmanlılar tehdit olarak karşılına çıkmışlardır. Osmanlıların ilk ortaya çıkışları Giresun Adası'na 1368'de yaptıkları akın ile olmuştur (Bryer ve Winfield, 1985).

Osmanlı Devleti 15. yüzyılda Anadolu'nun pek çok yerini hakimiyeti altına almıştır ve Trabzon'un sınırına kadar gelmiştir. Anadolu kentleri için önemli bir transit merkezi ve pazar olan Trabzon, Osmanlıların “*Balkanlar ve Karadeniz’e açılma stratejisi*” nin gereği olarak Fatih Sultan Mehmed tarafından 1461’de fethedilmiştir (Üstünkaya 2014) (Şekil 2.2). 1461 yılında Osmanlı padişahı Fatih Sultan Mehmet’in fethetmesiyle Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.

Şekil 2.2. Trabzon vilayeti sınırları (Üstün Demirkaya 2014)

Trabzon şehrinde yaklaşık olarak 850 yıl Miletler, 350 yıl Roma, 800 yıl Bizans ve 257 yıl’da Trabzon Komnenos İmparatorluğu hüküm sürmüştür (Trabzon Vakıflar Bölge Müdürlüğü, Sanat Tarihi Raporu 2018).15. yüzyıldan beri birçok gezgin eserlerinde Trabzon kentine yer vermiştir. Bu gezginlerin bazıları J. Bordier (1604-1612), Claviyo (1404), Tavernier (1692), Evliya Çelebi (1640), Tournefort (1717), The. Deyrolle (1869), M. Bijişkyan (1817-18), Fallmerayer (1845), C. Texier (1862), ve H.F.B. Lynch (1901) olarak sıralanabilir (Karpuz 2015).1701 yılında Trabzon’a gelen Tournefort gravüründe büyüklü küçüklü limanların var olduğu görülmektedir (Şekil 2.3).

Şekil 2.3. Tournefort'un yapmış olduğu 1701 yılına ait Trabzon kentini Boztepe'den gösteren gravürü (Anonim 1997)

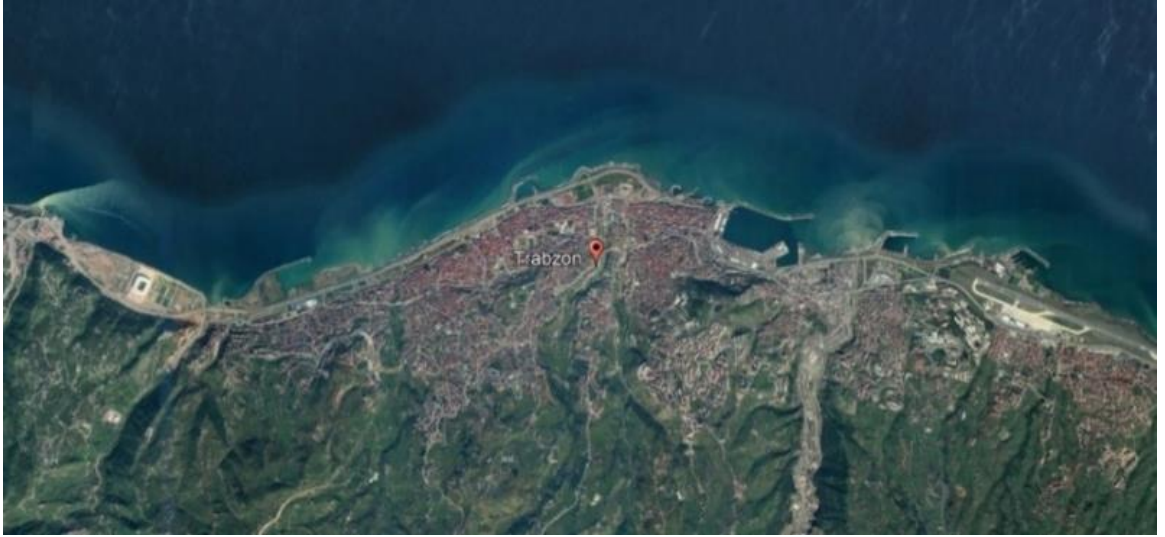
2.1.1. Osmanlı Dönemi Öncesinde Trabzon Kentinin Demografik Yapısı

Karadeniz bölgesinin ilk yerleşim merkezlerinden biri olan kent farklı kültürlerin nüfusuna ev sahipliği yapmıştır. Trabzon'un kentsel yapısından bahsetmek için öncelikli olarak yerleşim alanlarıyla nüfus ilişkisinin kurulması gerekmektedir. Demografik yapı üzerine yapılmış çalışmalarda bölgede kimlerin yaşadığının üzerinde durulmamıştır. Nüfus hakkında verilerin azlığı sebebiyle pek fazla araştırma da yapılamamıştır. Son yıllarda yapılan araştırmalar, Miletoslular kendi kolonilerini yerleştirmek için geldiklerinde Trabzon'da yerli halkın, adı bulunan bir kentin ve örgütün olduğunu göstermektedir (Üstün Demirkaya 2014).

Tuluk (2010) eserinde belirttiği üzere ilk kez Xenophon'un bahsettiği halklar olan Kolhlar, Driller, Mossinoikler, Haibler ve Tibarenler kolonizasyondan önce M.Ö. 400'lü yıllarda yerleşim alanı olarak bu bölgeyi seçmişlerdir. Seyyah İspanyol Pero Tafur, Trabzon kentinin nüfusunun 1436-1438 yılları arasında yaklaşık olarak 4000 kişi olduğunu, Anthony Bryer ise 14. yüzyılda bu rakamın 6000 kişi olması gerektiğini dile getirmektedir. Bryer 15. yüzyılda fetihden önce bu nüfusun halkın kentten kaçmasından dolayı 4000-5000 kişiye düşmüş olabileceğini belirtmektedir (Bostan 2018).

2.1.2. Osmanlı Dönemi Öncesinde Trabzon'da Kentsel ve Mimari Gelişim

Trabzon, Anadolu'nun kuzeydoğusunda coğrafi ve stratejik bir konuma sahip tarihi liman kentidir. Doğu Karadeniz'de doğal bir limanın kıyısında Asya ve Hindistan'dan gelen malların Karadeniz limanlarına, İstanbul'a ve Avrupa'ya ulaştırılmasını sağlayan bir aktarma noktasıdır. Aynı zamanda Anadolu ve Balkanlar'dan gelen yolların birleştiği transit ticaret merkezidir (Tuluk 2010) (Şekil 2.4).

Şekil 2.4. Google earth görüntüsü, Trabzon merkez (Anonim 2019a)

Denize dik doğrultuda olan Trabzon Değirmendere, Zağnos ve Tabakhane vadileri arasında kalan, kuzeyden güneye doğru yükselen yamaçlar üzerinde kurulmuştur. Bu yamaçlar denize paralel bir şekilde güneye doğru yükselerek kentin güneydeki doğal sınırını oluşturur. Kentin güneydoğusunda 3 km uzaklıkta Boztepe yer almaktadır. Boztepe'nin batısında da Soğuksu Tepesi bulunmaktadır (Düzenli, 2009). Surlar güneyden başlayarak kuzeye doğru inşa edilmiştir. Eravşar'ın *'Trabzon Kalesinin Tarihi Gelişimi ve Yeni Bulunan Bir Sur Kapısı Hakkında'* makalesinde söylediği gibi Anadolu'da tarihi kentlerdeki höyük görünümü Trabzon kentinde kaleler ve kalelerin katmanlaşmış surlarından okunabilmektedir. Trabzon Kale'si Bizans döneminde yapılmıştır. Daha önceki dönemlerde yapılan başka bir yapının temelleri üzerine kurulmuştur. Kentin ticari ve askerî açıdan önemli bir konuma gelmesi sur duvarlarının güçlendirilmesini gerektirmiştir. Aynı zamanda nüfusun artmasıyla birlikte surların genişletilmesi ihtiyacı duyulmuştur (Demirkaya 2014). Kent doğu ve batısında yer alan

doğal sur görevi gören derin iki vadi ile vadiler boyunca yükselen sur duvarları vardır. Sur sistemi arazinin doğal yapısı ve ihtiyaç duyulan savunmaya göre belirlenmiştir (Şekil 2.5), (Şekil 2.6).

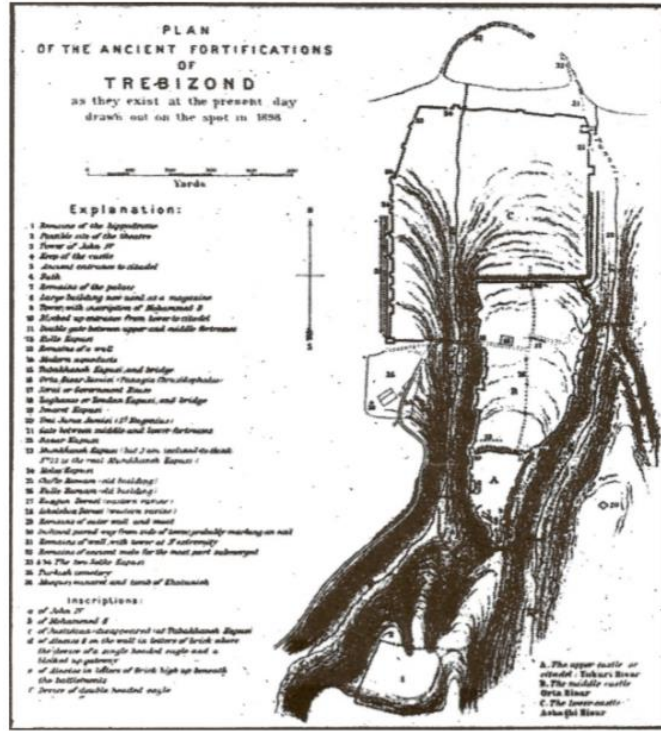

Şekil 2.5. Trabzon tarihi şehir surları (Anonim 2019b)

Şehrin surları üç bölümden oluşmaktadır Tarihi pek çok kentin çekirdeği akropolis denen yüksekçe bir tepe üzerinde ve rahatlıkla savunulan bir yer olmuştur. Bölgenin topografik yapısı dikkate alındığında Yukarıhisar (Kule veya İçkale) olarak adlandırılan bölge Trabzon'un akropolisi olduğu söylenmektedir (Demirkaya 2014). Yukarıhisar'ın kuzeyinde Zağnos ve Tabakhane vadileri arasında Ortahisar (Kale-i Evsat) bölümü, Ortahisar'ın kuzeyinde denizin kenarında Aşağıhisar (Kale-i Zir) bölümü bulunmaktadır (Şekil 2.6). Sur dışında bulunan yerleşim alanları Doğu ve Batı varoşları olarak adlandırılmaktadır. Doğu ve Batı varoşlarındaki mahallelerde Rum Ortodoks, Ermeni Ortodoks ve Katolik Latinler (Venedikli ve Cenevizliler) yaşamaktadır.

Şekil 2.6. Trabzon kenti genel görünümü (Lowry 2010)

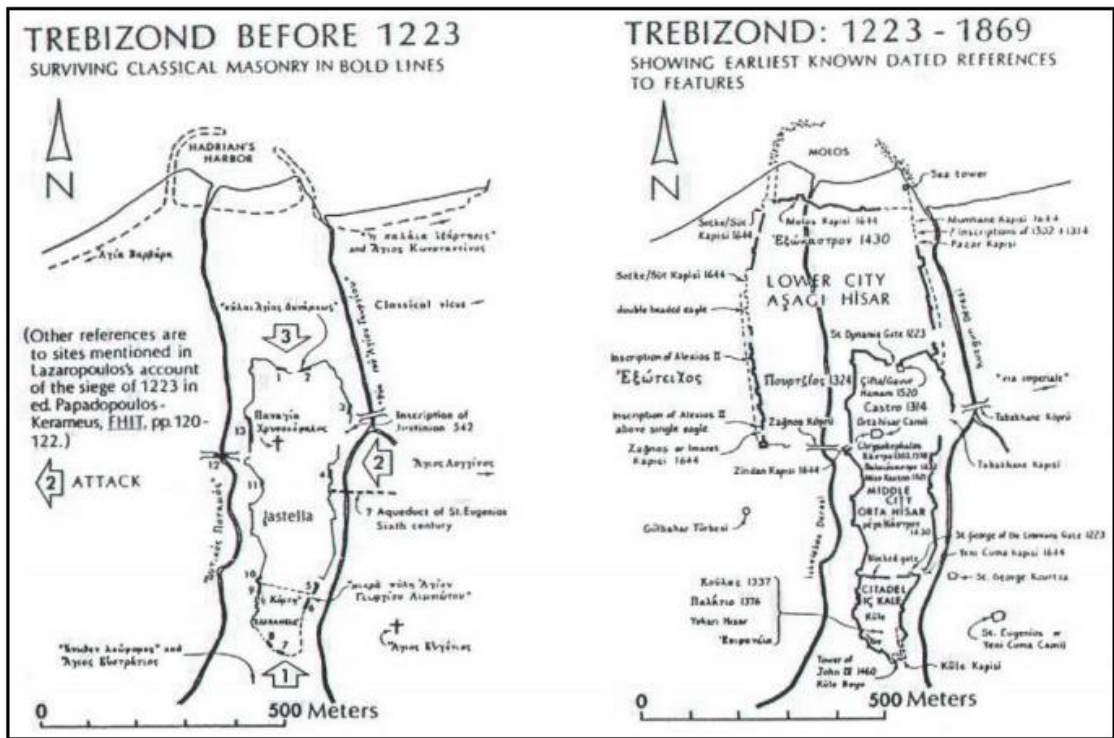
Şekil 2.7. Lynch (1898) antik sur duvarları planı (Yeşiltepe 2018)

Zaman içinde kentin ticari ve askeri öneminin artmasıyla birlikte artan nüfusu koruyabilmek için sur duvarlarının güçlendirilmesi ve genişletilmesi gerekmiştir. Son inşa edilen savunma duvarları 1324’de tamamlanmıştır. Kentin etrafını saran surların yedi tanesi sur dışına, iki tanesi Yukarıhisar’dan Ortahisar’a, yine iki tanesi Ortahisar’dan Aşağıhisar’a açılan toplamda on bir demir kapısı bulunmaktadır (Üstünkaya 2014) (Şekil 2.8).

Şekil 2.8. Trabzon Surları (Üstün Demirkaya 2014)

Şehrin ilk yerleşim yerlerine ilişkin bilgilere kenti ziyaret eden seyyahların kişisel gözlemlerine dayanarak yazdığı notlarından ulaşılmaktadır. Daha sonraları bu notlardan faydalanılarak şehri gösteren haritalarda oluşturulmaya başlanmıştır. Bryer'in kitabında yer alan iki haritadan birinde şehrin 1223'ten önceki ilk yerleşim yerlerini, eski liman, surları, sur kapıları ve varlığı bilinen Hristiyanlık dönemi yapılar gösterilmiştir. Diğer haritada ise 1223-1869 tarihleri arasında genişleyen şehir sınırlarını, sur kapılarını, Aşağıhisar, Ortahisar, Yukarıhisar (İç Kale) bölgelerini ve Osmanlı Dönemi'nde inşa edilen yapılara yer verilmiştir (Şekil 2.9).

Şekil 2.10. Trabzon şehir sınırlarının fiziki gelişimi (Bryer 1985)

Yukarıhisar (İçkale)'nin, güçlü sur duvarından dolayı 1204-1460 yılları arasında hükümet binaları, saray, hazine ve arşiv gibi önemli binaların bulunduğu alan olduğunu söyleyen Üstünkaya (2010) Bizans döneminde görüldüğü gibi Komnenosların hükümdar ve ailesinin yaşadığı, idari merkezin olduğu bölge özelliğini de koruduğunu vurgulamaktadır. Ortahisar, kentin en büyük katedrali olan Panagia Crysokephalos Kilisesi'sinin bulunduğu tarihi alandır. Aşağıhisar iki yerleşim alanına göre daha geç bir tarihte surları inşa edilmiştir ve daha geniş bir alan kaplamaktadır. Aşağıhisar ve doğu

varoşlarında yer alan “Meydan” arasında sıralanmış dükkanlar ticari merkezi oluşturmaktadır. Bu alan dini yapı etrafında gelişen mahalleden çok ticari merkez konumunda olan bir alan olduğu söylenebilmektedir. Günümüzde Taksim Meydanı, Osmanlı Dönemi’nde ise “Kafir Meydanı” ve “Gavur Meydanı”, orta çağda ise “Maitanin” (Bryer ve Winfield (1985), Meydan kelimesinin, 15. yüzyılda fetihden önce Trabzon Rumcasına girmiş Türkçe kelimelerden biri olduğunu belirtmektedir.) olarak bilinmektedir.

Kommenos döneminde kentte görülen imar faaliyetleri önceki dönemlere göre daha iyi belgelendirilmiştir. Bu dönemde en önemli imar faaliyetleri surlarla çevrili kentin, Aşağıhisar bölgesinde yüksek, kalın duvarlar ve hücum kulelerin bulunduğu denize kadar olan alanın yeniden inşa edilmesidir. Böylece kent etrafı surlarla çevrili üç bölümden, sur dışında ise güney, doğu ve batı varoşlar olmak üzere toplamda altı bölümden oluşmuştur. Kentin en güvenli bölgesi olan Yukarıhisar bölgesinde yönetim binaları olan; misafir odaları, kral odaları, hazine, hükümet binaları arşiv ve kentin en güzel yapısı olarak söylenen ‘Golden Palace’ bulunmaktadır. Bahsedilen bu saray balkon ve salonlarla kentin tüm yönlerine hâkim olarak tasvir edilmektedir. Kommenoslar döneminden sonra kentin Osmanlı hakimiyetine geçmesiyle birlikte sarayı Osmanlı Devleti’ne ait yöneticiler kullanmışlardır (Üstünkaya 2014) (Şekil 2.11).

Şekil 2.11. Kommenos Sarayı (Üstünkaya 2014, Yıldız Sarayı arşivi; Kremlin arşivi)

Ortahisar bölümünde kentin en önemli yapılarından biri olan) M.S. 914 yılında inşa edilen katedral kilisesi Chrysocephalos Kilisesi (Fatih Cami) bulunmaktadır. Bıjışkyan (1998)

kilise etrafında dükkân, medrese, kilisenin doğusunda yer alan bir çeşme, şadırvan ve eskiden kalma bir kuyu ile çevrili taş zeminli bir meydanın bulunduğunu söylemektedir.

Bu dönemde inşa edilen diğer yapıları Üstünkaya (2014) şu şekilde sıralamaktadır. Panagia Chrysocephalos Kilisesi yakınlarında, Bordier'in planında kabaca belirtilen St. Reverande ve St Nicholas Kiliseleri, yerleri kesit olarak tespit edilemeyen ve günümüze ulaşamayan Christ Kilisesi, Saray Şapeli ve Bordier'in aynı isimle Yukarıhisar veya Ortahisar'da göstermiş olduğu birkaç kiliseden biri olan St. George Kilisesi Kommenos Dönemi'nde inşa edildiği bilinmektedir. Dini yapılar dışında yine bu dönemde inşa edilen Kule Hamamı ve Bijişkyan (1998) 'de Grekler zamanından kalma olan yapının Bizans kilisesi olduğunu belirttiği Çifte/ İmaret Hamamı Ortahisar surları içerisinde kalmaktadır. Bu hamamın Bryer ve Winfield (1985) 1461-1523 yılları arasında Osmanlı Dönemi'nde hamam haline getirilmiş olduğunu söylemektedirler.

Aşağıhisar bölgesinde St. Andrea ve St. John Theologos adıyla iki kilise olduğu bilinmektedir. St. John Theologos Kilisesi 1788 yılında Trabzon valisi Sarı Abdullah Paşa tarafından yıktırılmıştır. Batı varoşlarında kentin önemli yapılarından bir diğeri olan St. Sophia Kilisesi (Ayasofya Cami) 1238-1263 yıllarında I. Manuel tarafından yaptırılmıştır. Batı varoşlarında St. John Vaftiz Kilisesi ve Faroz Manastırı bilinen diğer yapılardır. Doğu varoşları Kommoneslar Dönemi'nde ticaretin yapıldığı bölge olması sebebiyle imar faaliyetleri diğer bölgelere göre daha yoğun görülmektedir. Aynı zamanda "kentin koruyucu azizi olduğuna inanılan" St. Eugenios'a itafen yapılan St. Eugenios Kilisesi de bu bölgede bulunmaktadır. Günümüze ulaşamayan Kemer kaya Mahallesi içinde bulunan St. Gregory of Nyssa Manastırı, kent içinde yapılan yol çalışmalardan dolayı yıkılmıştır (Şekil 2.12).

Şekil 2.12. Kemer kaya Sahilleri ve St. Gregory of Nyssa Kilisesi (Bölükbaşı 2006)

Güney varoşlarında bugünkü ismiyle Kızlar Manastırı (Theotokos Theoskepastos manastırı) Boztepe eteğinde kayalara oyularak inşa edilmiştir (Şekil 2.13). Esentepe Mahallesi'nde bulunan St. Philip (Kudrettin Cami) bölgede yapılan yapılardan biridir.

Şekil 2.13. Kızlar Manastırı (Anonim 2020a)

2.2. Osmanlı Dönemi Sonrasında Trabzon Kenti

Trabzon kenti Osmanlı yönetimine geçtikten sonra buradaki gayrimüslimlerin bir kısmı başka bölgelere, diğer taraftan da Anadolu şehirlerinden gelen toplulukları Trabzon'a yerleştirilmiştir. Bu bölgeden gayrimüslimlerin tamamının gönderilme politikası izlenmediğinden kentte 15. yüzyılda fetih sonrasında dini ve etnik bakımdan çeşitlilik olmuştur (Öksüz 2005).

2.2.1. Osmanlı Dönemi Sonrasında Trabzon Kentinin Demografik Yapısı

İstanbul Başbakanlık Arşivi'nde, Maliyeden Müdevver Defter No:828 başlığı altında Trabzon halkı hakkında bilgi veren en eski tahrir defteri bulunmaktadır. Osmanlı Padişahı Fatih Sultan Mehmet 1461 yılında Trabzon kentini fethetmiştir. 1461'de fethedilmesinden sonra şehir nüfusuna dair 1486, 1523, 1554, 1583 yıllarına ait yerleşim alanları, yaşayanların meslekleri ve nüfus yapısı hakkında bilgi veren dört adet tahrir (nüfus kayıt) defteri vardır (Dursun 2002). Ortalama 30 yıllık aralıklarla oluşturulan bu defterler Osmanlı hâkimiyetinin ilk 125 yılında Trabzon'daki değişikliklerinin incelenmesi açısından önemlidir.

Trabzon'un Osmanlı dönemi nüfus yapısıyla ilgili en detaylı araştırma Haeth W. Lowry tarafından Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583 adlı kitapta yapılmıştır. Tahrir defterleri üzerinden şehirdeki demografik yapı ve yerleşme biçimleri hakkında bilgi vermektedir. Lowry (2010) iç ve dış iskân hareketlerinden dolayı Müslüman nüfus tüm bölgelere yayılırken, Hristiyan nüfus kentin doğu ve batı varoşlarına doğru itilmiştir.

Fatih Sultan Mehmet'in kenti Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine geçirmesiyle birlikte hükümdar ve ailesi ile birlikte kent görevlilerini İstanbul'a gönderilmiştir. Halkın bir kısmı sarayda hizmete alınmıştır. Bir kısım halk ise sur dışına yerleştirilmiştir. (Üstünkaya 2014).1486 yılına ait tahrir defterinde nüfus, Padişahın emriyle şehre zorla yerleştirilen göçmenler (Orta Anadolu'nun şehir ve kasabalarından getirilenler), kendi isteği ile yerleşenler ve kale görevlileri ile azaplardan oluşmaktadır. Trabzon'da Sultan'ın emriyle zorla iskana tabi tutulan Müslüman toplumu 1486 Tahrir Defteri'nde "*Liva-i*

Trabzon... Cemaat-i Müslümanlar ki bi emr-i Hazret-i Sultan-i Azam sürgün amed der Trabzon” olarak geçmektedir. Lowry’ye (2010) göre 1486’da toplam Müslüman nüfus 1920 civarında iken bu nüfusun %78,3’ünü kente zorla yerleştirilenler oluşturmaktadır. Şehrin büyük bir kısmının Rum ve Hristiyan olduğu 15. yüzyılda yapılan fetihten 25 yıl sonra bile görülmektedir (Lowry 2010). Kent surlarının içinde Müslüman nüfusun tamamı, doğu varoşlarında Ermeniler ve Katolik Latinler, en büyük kısmını oluşturan Rum Ortodokslar ise doğu ve batı varoşlarında ve aynı zamanda sur içinde bir mahallede (Mahalle-i Kastro) bulunmaktadırlar (Tuluk ve ark. 2010).

Kentte yaşayan Müslümanlar 1486 yılına ait defterde cemaat olarak gösterilirken, 1523 tahrir defterinde mahalle olarak ifade edilmektedir. 1486-1523 yılları arasındaki nüfustaki eksilme Müslüman çoğunluğu kapsayan sürgün politikasının başarısız olduğu yorumu yapılmaktadır. 1491 ile 1511 yılları arasında Şehzade Selim Trabzon valisi olmuştur. 1511’den sonra ayrılmasıyla birlikte Müslüman nüfus azalmış, azalan nüfus şehrin daha geniş bir bölgesine yayıldığı görülmektedir. Sur içinde yaşayan Hristiyan nüfus 1486’da 466 (Rum Ortodoks) kişi iken, 1523’te 255 kişidir. Önceden doğu varoşlarında Hristiyan nüfus yaşarken bu dönemde iki yeni Müslüman yerleşim alanı oluşmuştur. Bu iki mahalle ‘Dafnunda’ ve ‘Pikşid de Değirmenderesi’ adıyla isimlendirilmektedir (Lowry 2010).

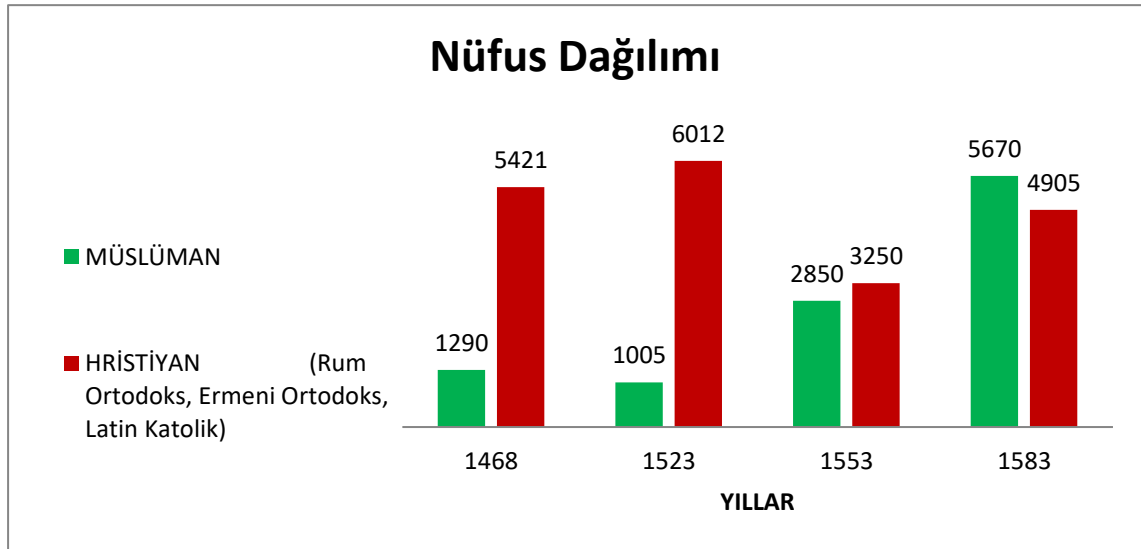
1523-1553 yılları arasında Müslüman nüfus artarken doğu varoşlarında Hristiyan nüfusta hızlı bir şekilde azaldığı görülmektedir. Bu durumda Hristiyanların gruplar halinde İslamiyet’i kabul etmesi veya kentten göç etme durumları olabileceği yorumu yapılmaktadır. Otuz yıllık dönemde Rum Ortodoks toplumunda %47,60’lık bir azalma olmuştur. Sur içinde yaşayan Müslüman nüfus 1523’te 885 kişi, 1553’te 870 kişiyle hemen hemen aynı seviyede kalmaktadır. 1553 yılına ait tahrir defterinde toplam nüfusun %46,72’sini Müslüman nüfus oluşturmaktadır (Lowry 2010). Rum Meso Kastro Mahallesi 1553 tahrir defterinde tamamen ortadan kalktığı görülmüştür. 1523 yılında 24 mahalle ve 1 cemaat bulunurken 1553 ‘de 44 mahalle ve 1 cemaate artış olmuştur (Tuluk ve ark. 2010).

1583 yılında şehrin nüfusu 10.575 kişidir. Trabzon kentinin çoğunluğunu %53,62’lik bir oranla Müslüman nüfus oluşturmaktadır. 1553 tahrir defterinde yer alan 24 Müslüman

mahallesine 4 yeni Müslüman Mahallesi daha eklenmiştir. %24,34'ü sur içerisinde, %1,41'i güney varoşlarında, %29,54'ü doğu varoşlarında, %40,30'u da batı varoşlarında görülmektedir (Lowry 2010).

1486 yılında 258 hanelik Müslüman toplum (sürgün cemaatler) sur içinde bulunmaktadır. 1523 yılında bu hane sayısı 201'e düşmüştür. Sürgün cemaatlerden bir bölümünün geri dönmüş ve doğu varoşlarına yayılmış olabilecekleri sebep olarak gösterilmektedir. 1553 yılında ise yeni Müslüman gruplarının göçünün sonucunda 570 haneye yükselmektedir. 1583 yılında hane sayısı 2 katına çıkmaktadır. Bu durum doğal nüfus artışı ve din değiştirme hareketlerinin sonucudur. Şehrin Müslüman nüfusu büyük ölçüde 1523 ve 1583 yılları arasında oluşmuştur. 1486'da Trabzon kentinin tamamında Hristiyanlar yaşarken, 1583'te Müslüman nüfus tüm bölgelere yayılmaktadır. 1583 yılında Trabzon artık Müslüman şehri olmuştur (Çizelge 2.1).

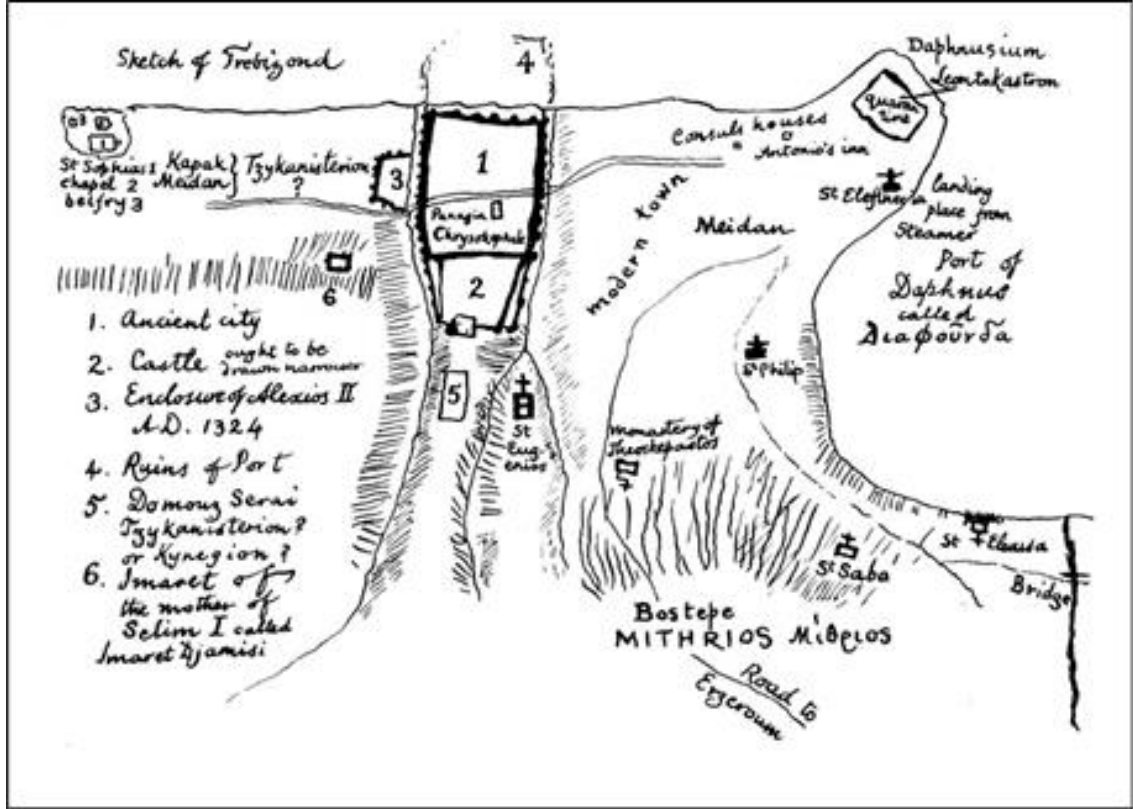
Çizelge 2.2. 1486-1583 yılları arasında Müslüman ve Hristiyan nüfus (Lowry 2010)

2.2.2. Osmanlı Dönemi Sonrasında Trabzon'da Kentsel ve Mimari Gelişim

Fatih Sultan Mehmet'in kendisine hedef olarak Trabzon kentini seçmesinin en büyük nedeni şehrin ticari gücünün olmasıdır. Karadeniz'e ve Balkanlara açılmak isteyen Osmanlı Devleti 1461'de Trabzon'u topraklarına katmıştır. Fetih geleneği olarak İstanbul'daki Ayasofya Kilisesi'nde olduğu gibi Trabzon'da kentin en büyük kilisesi olan

eski liman, Değirmendere köprüsü ve Güzelhisar'daki yeni köprü belirtilmiştir. Aynı zamanda dini yapılar olan (St Sophias Chapel), İmaret Cami (Imaret Djamisi), Ortahisar Fatih Cami (Panagia Christophalos), Yeni Cami (St Eugenios), Kudrettin Cami (St. Philip) referans verilmektedir (Düzenli 2009) (Şekil 2.15).

Şekil 2.15. Finlay'ın Trabzon Haritası 1850'ler (Bryer ve Winfield 1985)

Bryer ve Winfield haritalarında görüldüğü gibi Osmanlılar kenti fethettiklerinde kent Aşağıhisar, Ortahisar, Yukarıhisar ile doğu, batı ve güney varoşlarından oluşmaktadır. Hisar bölgesini Tabakhane ve Zağnos köprüleri doğu ve batı varoşlara bağlamaktadır. Zağnos köprüsünün ortadaki bir bölümünün ahşap olduğunu, vadinin iki ucundaki kâgir ayaklara oturduğunu ve Aşağıhisar için sur görevi gördüğünü seyyahlar ifade etmektedir. Tabakhane Köprüsü'ün şehre su taşıyan kanalları barındırmaktadır (Tuluk 2010).

1468 yılına ait tahrir defterinde 'sürgün cemaatler' adı altında Müslüman halkı vermesi henüz Türklerin şehre tam anlamıyla yerleşemediğini göstermektedir. Anadolu'daki Müslümanlar güneyden Pontus Dağları kuzeyden Karadeniz ile doğal sınırları bulunan

bu kente yerleşmeye pek istekli olmadığı sürgün cemaatler olarak tanımlanmasından anlaşılmaktadır. Defterdeki bu başlık altında geldikleri yerlere göre isimlendirilen 19 Müslüman cemaat bulunmaktadır. Sürgün cemaatlar Trabzon'da zorunlu iskana tabi olan Müslüman cemaatleri; Niksar, Sanusa, Lâdik, Amasya, Bafra, Osmancık, İskilip, Çorumlu, Gümüş, Merzifon, Tokat, Samsun, Samsun'un nahiyesi, Torhal (Turhal), Zile, Göl Canik (Gölköy), Satılmış Canik, Kağala ve Kadı (Gadı) olarak sıralar, (Lowry 2010). Müslümanların ibadethanelerine yakın oturdukları düşünülürse kentteki ilk Müslümanların yerleşim yerleri Cami-i Atik (Panagia Chrysocephalos Kilisesi) ve Yukarıhisar bölgesinde yapılan İçkale Cami'nin çevresidir. Fetihden 9 yıl sonra (1470) İçkale Cami inşa edilmiştir. Bu iki bölgede tarihi kent surları içerisinde kalması Müslüman nüfusun surların içerisinde yaşadığının kanıtı olarak gösterilebilmektedir. Aynı zamanda Ortahisar'ın kuzeydoğusunda bulunan Amasya Sokağı ismini, burada yaşayan Müslümanların memleketlerinden almaktadır. Amasya Sokağı, Müslümanların sur içerisinde yerleştiğini gösteren başka bir kanıttır.

1486'da tarihi kent merkezini çevreleyen surlarının içinde Müslüman nüfusun tamamı, doğu varoşlarında ve batı varoşlarında Hristiyan nüfusun yaşadığı görülmektedir. Osmanlı Dönemi öncesinde kent surları içerisinde bulunan Hristiyan nüfusun neredeyse tamamı sur dışına gönderilmiştir. 1486-1523 yılları arasında Müslüman nüfusta eksilme olmuştur. Bu eksilmenin nedeni olarak Müslüman çoğunluğu kapsayan sürgün politikasının başarısız olması ve Trabzon kentinin valisi olan Şehzade Selim'in kentten ayrılması olarak yorum yapılmaktadır. Müslüman nüfusun azalması Müslüman mahallelerin sayılarının düşmesine de sebep olmuştur. 1523-1553 yılları arasında Müslüman nüfusun artmasıyla birlikte doğu varoşlarında Müslüman mahallelerinde artış görülmüştür. Bu durumda ya Hristiyanların gruplar halinde İslamiyet'i kabul etmesi ya da kentten göç etmeleri söz konusudur. 1583 yılında Müslüman mahallelerin Hristiyan mahallelerini sayıca geçmiş olduğu kentin doğu ve batı varoşlarına yayıldıkları nüfus hareketlerinden görülmektedir. Lowry'nin Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583 adlı kitabında bulunan haritalardan yararlanılarak oluşturulan Çizelge 2.3'te Aşağıhisar, Ortahisar, Yukarıhisar, doğu ve batı varoşlarında bulunan nüfus Müslüman nüfus yeşil noktalar ile Hristiyan nüfus ise kırmızı noktalarla gösterilmiştir (Lowry 2010) (Çizelge 2.3).

Çizelge 2.3. Trabzon'da 1486'da Hristiyan ve Müslüman mahalleleri (Lowry 2010'dan uyarlanmıştır.)

Yıl	Yıllara Göre Müslüman ve Hristiyan Mahalleleri
1486	
1523	
1553	
1583	
Lejant	<p>● Müslüman ● Hristiyan</p>

3.MATERYAL ve YÖNTEM

Çalışmanın üçüncü bölümünde Dünya farklı kültürlerin, farklı ibadethaneleri kendi dini yapılarına çevirdiği yapılara dönüşümü açıklanarak örnekler verilmiştir. Sonra kendi coğrafyamız olan Anadolu’da Selçuklulardan beri bu geleneğin var olduğu tespit edilerek yapılar araştırılmıştır. Anadolu’nun kuzeydoğusunda bulunan Trabzon kentinde Osmanlı’nın fethiyle birlikte 200 yıllık süreçte kiliseden camiye çevrilen yapılara değinilmiştir.

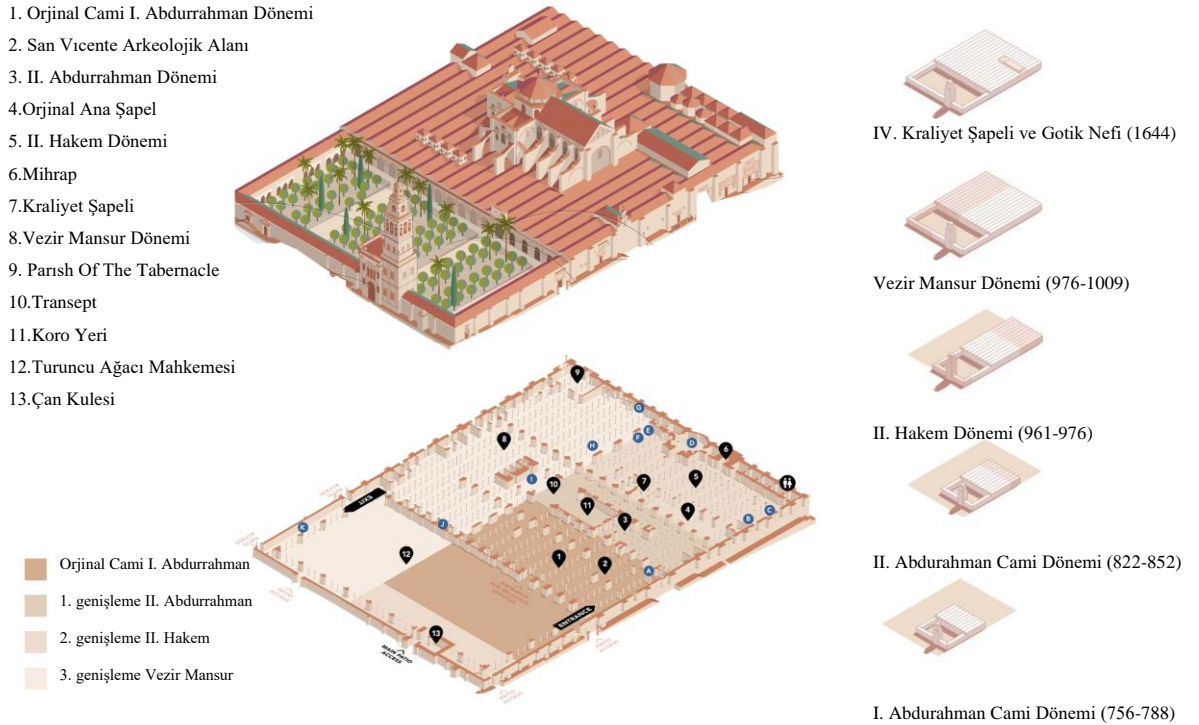
3.1.Tarihi Süreçte Dini Yapıların Dönüşümü

Dünya tarihinde Pagan yapılarından beri, farklı kültürler üzerine medeniyet kuran toplumlar mevcut dini yapıları kendi ibadethaneleri olarak kullanmaları yaygın olarak görülmektedir. Müslüman olmayan toplulukların ibadethanelerini, cami ve mescide çevirdiği durumu örnekleyen pek uygulama olduğu bilinmektedir. (Harris 1997). Örnek olarak İspanya’daki Kordoba Katedrali ilk önce bir pagan tapınağı üzerine inşa edilmiştir. 6. Yüzyılda inşa edilen bu yapı Katolik kilisesi olarak Vizigotlar tarafından yapılmıştır.711-784 yılları arasında Emevilerin İber yarımadasını fethinden sonra iç mekân ikiye bölerek hem cami hem kilise olarak kullanılmıştır. 784 yılında bir kısmı yeniden inşa edilerek tamamı cami işlevinde Müslümanların ibadet yeri olmuştur. Günümüzde kilise olarak kullanılan yapı 1236 yılında camiden kiliseye dönüştürülmüştür (Yüceer 2016) (Şekil 3.1).

Şekil 3.1. Kordoba Katedrali (Anonim 2019c)

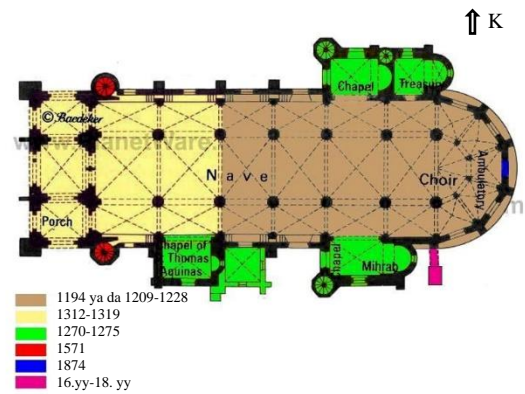
I. Abdurrahman, İspanya’da Endülüs Emevi Devleti ‘ni kurmuştur. Müslümanların ibadetlerini gerçekleştirebilmeleri için bir ibadet yeri gerekmiştir. Mevut bulunan kiliseyi yerli halkla anlaşarak yarısını kilise yarısını cami olarak kullanmışlardır. Mecut yapı Müslümanlara yeterli olmayınca Hristiyan cemaatle anlaşarak yeni bir kilise inşaatı karşılığında kullanmakta oldukları kiliseyi almışlardır. I. Abdurrahman planını kendi çizdiği caminin yapımına 785 tarihinde başlamıştır. I. Abdurrahman tarafından temeli atıldıktan sonra sırasıyla II. Abdurrahman, II. Hakem ve Vezir El- Mansur tarafından genişletilmiştir. II. Abdurrahman döneminde, Kible duvarını 25 metre ileri alınıp, yeni bir mihrap yapılarak 80 sütun daha eklenmiştir. II. Hakem caminin harim kısmını genişletmiş, kible duvarını güneye doğru camideki mevcut 11 nefi uzatarak yaklaşık 47,5 metre genişletmiştir. Vezir Mansur döneminde avlu ve cami doğuya doğru elli metre daha genişletilmiştir. Caminin sütun sayısı 1293’e çıkmıştır. Orta Çağ’ın en büyük üçüncü camisi olmuştur (Şekil 3.2). 1238 yılında kilise çevrilen yapının 1523’te orta kısmındaki sütun ve kemerler yıktırılmıştır. Caminin çatı seviyesinin geçen bir katedral yapılmıştır (Yıldırım 2019).

Şekil 3.2. Kordoba Katedrali dönemlere göre plan değişimleri (Anonim 2020b)

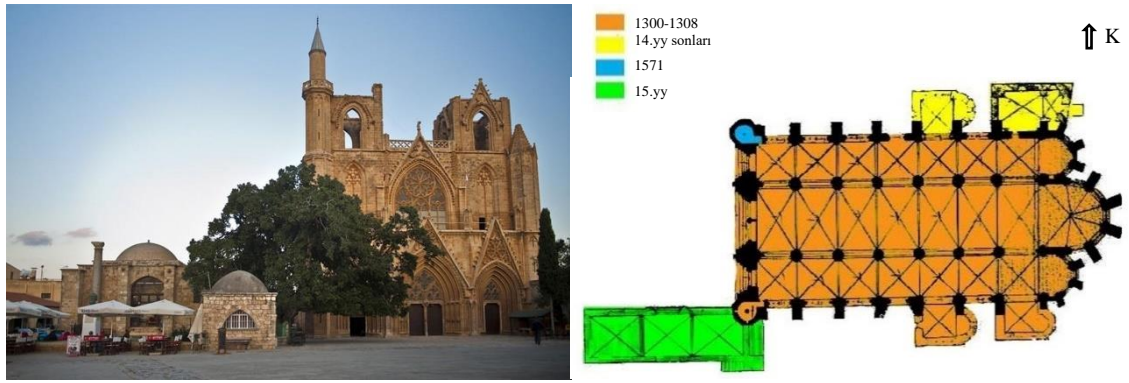
Toplumlar tarafından farklı kültürlerdeki ibadethanelerin farklı dinler tarafından kullanılmasına örnek olarak ulaşılabilen en erken örneklerden biri olarak Küçük ve Eyübgiller (2018), Mallinson'ın (2004) makalesi olduğunu söylemektedirler. Makalede, Sudan'da inşa edilmiş kiliselerin bir dönem cami olarak 12 ve 14. yüzyılları arasında kullanıldığını yer almaktadır. Dünyada diğer dönüştürülen yapılara örnek olarak Kıbrıs'ın başkent Lefkoşa'da yer alan Kıbrıs Selimiye Cami (St. Sophia Katedrali, Şekil 3.3) ve Gazimağusa'da yer alan Lala Mustafa Paşa Camisi'dir (St. Nicholas Katedrali, Şekil 3.4). İki katedral günümüzde cami olarak kullanılmakla birlikte Latin Katolikler için önemlidir (Yüceer 2016).

6. yüzyılda katedralin bulunduğu yerde başka bir kilisenin olduğu bilinmektedir. 12. yüzyılın ikinci yarısında ise Fransız Gotik üslubuna uygun olarak inşa edilmiştir (Alcicioğlu 2014). İnşa edilmesiyle birlikte şehrin merkezinde Selimiye Cami (St. Sophia Katedrali) yer almış ve etrafında bir meydan oluşmuştur. Meydanın ilk ögesi olan St. Sophia Katedrali'nin çan kulelerine iki adet minare inşa edilerek camiye çevrilmiştir. 1571 yılında Osmanlı Sultanı'nın (III. Selim) adı başkentteki en ihtişamlı katedrale verilerek Selimiye Cami olarak isimlendirilmiştir. Doğu cephesine bir kapı eklenmiştir. Batı cephesindeki bahçeye sekizgen sütunla taşınan sekizgen örtülü bir şadırvan yapılmıştır (Turkan ve Özbek 2018). İç mekânında tuğra tasvirleri bulunmaktadır. Osmanlı Dönemi'nde Lefkoşa'nın ve adanın en büyük camisi olarak hizmet vermiştir (Şekil 3.3.).

Şekil 3.3. a) Kıbrıs Selimiye Cami görünüşü (Anonim 2019d), b) Kıbrıs Selimiye Cami Planı (Alcicioğlu 2014'ten uyarlanmıştır.)

Mağusa'da yer alan ikinci önemli katedrale ise Mağusa surlarının fethetmek için bir yıldan fazla savaşan Lala Mustafa Paşa'nın adı verilmiştir. Lala Mustafa Paşa Cami, yapının katedralden camiye çevirirken cephede ve iç mekânda bulunan Hristiyan dinine ait İsa, Aziz ve melek tasvirleri kaldırılarak iç mekân beyaza boyanmıştır. Vitray camlar kaldırılarak yerine mermer soyut desenli oyma paneller yapılmıştır. Güney duvarında mihrap nişi eklenmiş, ahşap bölme ile kadınlar mahfili yeri belirlenmiş, mermer zemine kible yönünde seccade şeklinde halılar döşenmiştir (Yüceer 2016) (Şekil 3.4).

Şekil 3.4. a) Kıbrıs Lala Mustafa Paşa Cami görünüşü (Anonim 2019e) b) Kıbrıs Lala Mustafa Paşa Cami planı (Alcicioğlu 2014 'ten uyarlanmıştır.)

3.2. Anadolu'da Kiliseden Camiye Dönüştürülen Dini Yapılar

Anadolu'da 11. ve 12. yüzyılları ele aldığımızda Bizans ve Selçukluların tehcir ve iskân faaliyetleri yapmış olduğu görülmektedir. Egemenliklerini Anadolu'da sürdürebilmek için Bizanslılar bu yola başvururken, Selçuklular yeni toprakları hâkimiyeti altına alarak vatan toprağı haline getirmek için başvurmuşlardır. Fetih'ten önce derviş olan kişileri bölgeye yerleştirerek İslamiyet'i yaymaya uğraşmışlardır (Üstünkaya 2014).

Daha sonra aynı durum Osmanlılarda da görülmüştür. İlk kuruluş yıllarına gittiğimizde Üstünkaya (2014) cihat ve gaza geleneğinin o zamanlardan beri Osmanlı'nın takip ettiğini ileri sürüldüğünü söylemektedir. Osmanlı Devleti'nin ele geçirdiği kenti, kesin hâkimiyeti sağlamak için yapmış olduğu fetih politikası Selçukluların devamı olarak ifade edilebilmektedir. Fethettiği toprakların güvenliğini sağlamak, genişlemek istediği bölgelerde de Osmanlı idaresini benimsetmek için bölgedeki halk ile ilişki kurulmaktadır. Osmanlı Devleti'nin fetih sonucunda hâkimiyetine giren bölgelerde yaptığı bilinen ilk

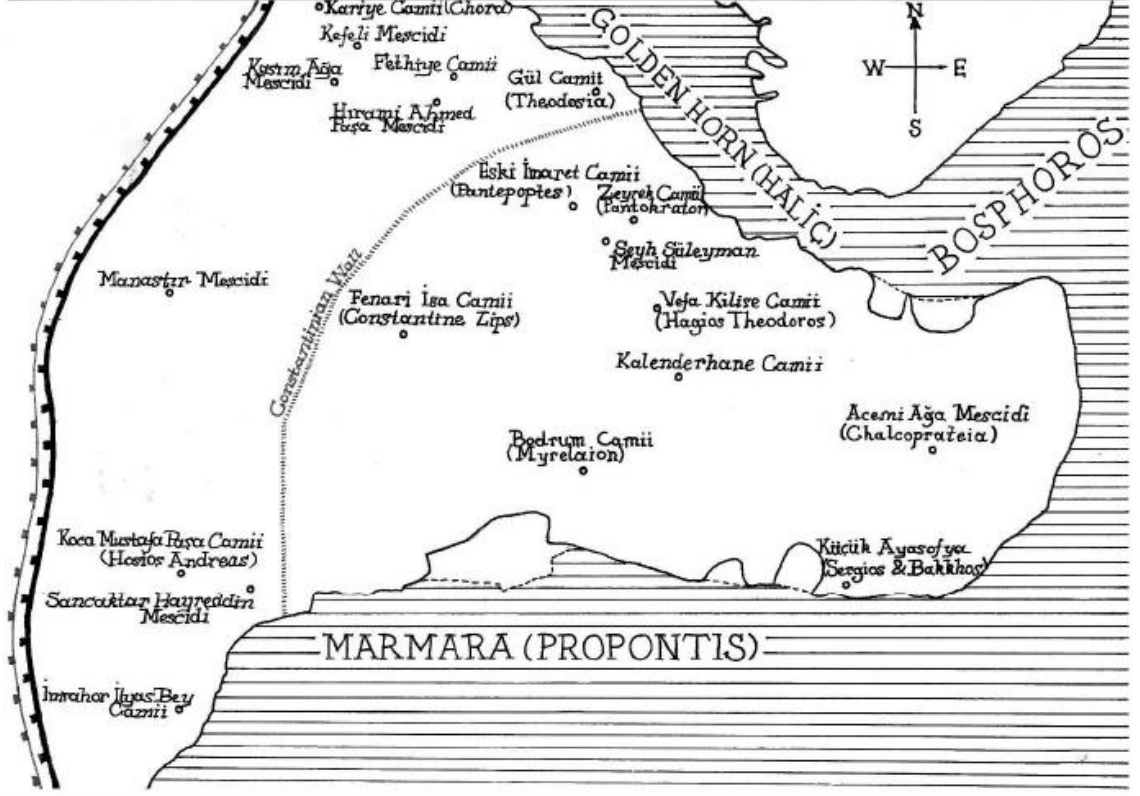
uygulama 1331 yılında Orhan Bey döneminde İznik'teki Ayasofya Kilisesi'nin camiye çevrilmesidir (Özsaygın 2009). Ayasofya Kilisesi'nin Roma döneminden kalan bir tapınak üzerine inşa edildiği ağırlık kazanan bir görüştür (Eyice 2005). Yapı dikdörtgen planlı, üç nefli bir bazilikadır. Osmanlı Dönemi'nde yapının güney duvarına mihrap eklenmiş, mihrabın iki yanına yuvarlak pencereler açılarak, güney nefteki kapı kapatılmıştır. Yapıya giriş bölümü (son cemaat yeri) ve kuzeybatı köşesine minarede eklenmiştir. Kilisenin batısında narteks kısmının güney duvarı günümüze ulaşmıştır. Günümüzdeki kalıntılardan Osmanlı Dönemi'nde kalmeişi bitkisel motif ve süslemelerin eklendiği görülmektedir (Çakmak 2019). Osmanlı Dönemi'nde günümüzde halen cami olarak işlevini sürdürmektedir (Şekil 3.5).

Şekil 3.5. İznik Ayasofya Cami (Anonim 2019f)

Eyice (1990) yılında yaptığı çalışmasında İstanbul, Rumeli ve Anadolu'da, Bizans kiliselerinden camiye çevrilen 40 yapı olduğunu tespit etmiştir. Bunlardan bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. Kiliseden camiye çevrilip, günümüze kadar değişen dini işlevleri İstanbul'da ayakta kalabilen yapılar; Ayasofya, Kocamustafapaşa Camisi (Aya Andrea Enti Krisi), Fethiye Camisi (Pammakaristos), Fenari İsa Camisi (Lips Manastırı Kilisesi), Eski imaret Camisi (Pantepoptes Manastırı'na ait İsa Kilisesi), Zeyrek Camisi (Pantokratoros), Atik Mustafa Paşa Camisi (Petros ve Markos Kilisesi), Vefa Kilise Camisi (Ayios Teodoros), Gül Camisi (Ayia Teodosia), Ahmet Paşa Mescidi, Kariye Camisi (Kora Hristos Sofiras), Kalenderhane Camisi, İmrahor Camisi (Ayios Vapististo Studio), Küçük Ayasofya Camisi (Aya Sergios ve Bakos), İsakapı Mescidi , Kefeli Mescidi (Manuel ya da Aya Nikola), Sancaktar Mescidi, Manastır Mescidi, Bodrum

Camisi (Mireleon), Arap Camisi (Saint Pol ya da San Dominiko) olarak karşımıza çıkmaktadır (Şekil 3.6). Anadolu’da en çok bilinen Ayasofya Kilisesi ’nin camiye çevrilmesidir (Şekil 3.7).

Şekil 3.6. İstanbul’da Kilise’ den camiye çevrilmiş cami ve mescitler (Kararmaz 2017)

Şekil 3.7. Ayasofya Cami (Anonim 2019g)

Fetih geleneğinde öncelikli olarak şehrin en büyük, ana kilisesini camiye çevirmektedir. Bu hareket Müslüman Devlet tarafından toprakların fethedildiğini göstermeyi

amaçlamaktadır. Kente ardından bir kadı tayin edilmektedir. İdari ve askeri kararların alınması, güvenliğin sağlanması için bir sancak beyi atanırken kaleye de garnizonlar yerleştirilmektedir. Fetih geleneği ve iskân politikası gereği şehre Müslüman gönüllü ve yeterli olmadığı durumlarda sürgün cemaatler getirilmiştir. Bu değişimler fetih boyunca Anadolu ve Trakya’da görülmektedir.

Kiliselerin camiye çevrilme nedenleri şu şekilde sıralayabiliriz; dini yapı gereksinimlerin en kısa sürede çözülme ihtiyacının doğması, maliyetsiz olması, yeni bir yapı inşa etmeden bazı değişikliklerle kendi dini yapılarına dönüşebilmesi, Osmanlı’nın fetih geleneği, güç göstergesi, Osmanlı’nın şehrin en büyük, en görkemli kilisesini koruma altın alma isteği, yerin kutsallığını bozmadan ibadet yapılmasıdır (Özsayın 2009).

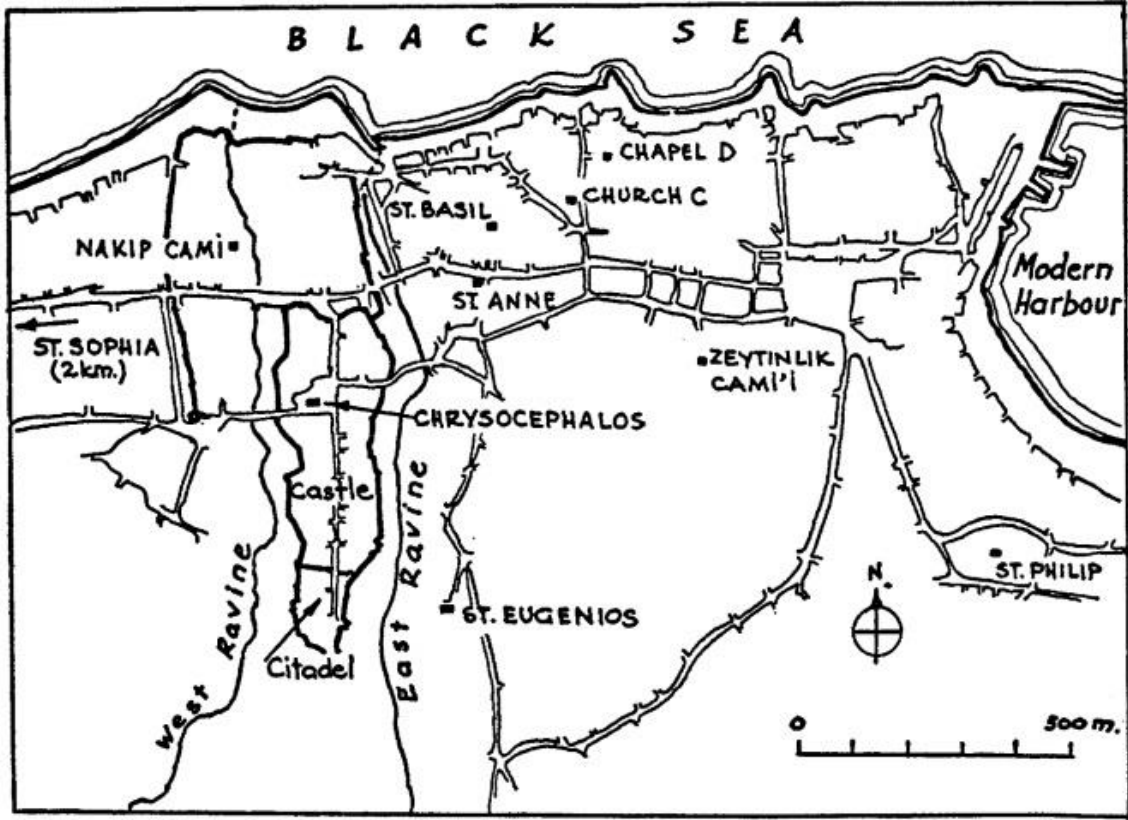
Anadolu’nun birçok bölgesinde bu uygulamanın yapıldığını gösteren çalışmalar mevcuttur. Örneğin, İstanbul, Trabzon, Adana, Kars, Ayvalık, Bartın illerinde ve Kuzey Kıbrıs’ta Osmanlı Dönemi’nde ya da mübadele sonrasında camiye çevrilmiş kiliselere rastlamak mümkündür.

3.3.Trabzon’da Kiliseden Camiye Dönüştürülen Dini Yapılar

Karadeniz Bölgesi’nde bulunan Trabzon kenti tarihi süreçte farklı kültürlerin etkisi altında kalmıştır. Kente ve mimari yapılara değişen zaman sürecinde bu farklı kültürlerin yansımaları olmuştur. Bu yansıma dini yapılarda kiliselerin camiye dönüştürülmesi olarak görülmektedir. Osmanlı Devleti’nin fetih geleneği olan kentin en büyük ibadethanesini camiye çevirme anlayışı İstanbul’da Ayasofya’da görüldüğü gibi Trabzon’da 1461 yılında Panagia Chrysocephalos Kilisesi’nde görülmektedir. Bu kilisenin etrafına Anadolu’dan gönüllü getirilenler (azaban-ı mi şevved) yerleştirilerek Müslüman mahallesine dönüştürülmüştür.

1486 yılı tahrir defterinde görülen sürgün cemaatler, 1523 yılına ait tahrir defterinde kendi ibadethanelerine kavuştuğu ve ismini ibadethanelerinden aldığı Müslüman mahallelerine dönüşmüştür. 1523 tahririnde Hristiyan Mahallesi olan ‘Mahalle-i Aya Ayos’, Mahalle-i Cami-i Cedid der Biruni Şehir’ ismini alarak sur dışındaki ilk Müslüman mahallesi olmuştur. Bu mahalledeki St. Eugenios Kilise’si camiye çevrilerek Cami-i Cedid ismini

almıştır. Kentin ikinci kiliseden camiye çevrilen yapısıdır. Günümüzde ismi Yeni Cuma Camisi'dir ve işlevini halen sürdürmektedir (Tuluk ve ark. 2010). Çalışma kapsamında Trabzon'da kiliseden camiye dönüştürülen dini yapılar Panagia Chrysocephalos Kilisesi (Cami-i Atik, Ortahisar Fatih Cami), St. Eugenios Kilisesi (Cami-i Cedid, Yeni Cuma), Kemer kaya Şapeli (Mescid-i Sarmaşık, Kemer kaya Sarmaşıklı Cami), St. Sophia Kilisesi (Cami-i Ayasofya, Ayasofya Cami), St. Andrea Kilisesi (Molla Siyah Cami), Kindinar Mahallesi Şapeli (Fatih Küçük Cami), St. Philip Kilisesi'dir (Kudrettin Cami) (Şekil 3.8).

Şekil 3.8. Trabzon haritası, camiye çevrilen kiliseler (Ballance 1960)

Aşağıhisarın doğusunda, deniz kenarında 'Mescid-i Hacı Kasım'adıyla bir mescit inşa edilmiştir. Müslüman tüccarlar için inşa edilmiş olabileceği yorumunu Lowry (2010) yapmaktadır.1523'ten 1553'e kadar şehir genişlemeye devam etmiş ve Hristiyan mahalleleri kendi ibadethanesi olmayan Müslüman mahallelerine dönüşmeye başlamıştır. Müslüman Mahallesi olan Kemer kaya'daki bir şapel mescide çevrilerek Mahalle-i Mescid-i Sarmaşık adıyla 1553 yılındaki tahrir defterine işlenmiştir. Bu dönemde

Osmanlı dönemi mimari komplekslerinden biri olan külliyeler Trabzon'un doğusunda ve batısında da inşa edilmiştir. Bu külliyeler doğuda İskenderpaşa (1529), batıda Hatuniye külliyesidir (Şekil 3.9).

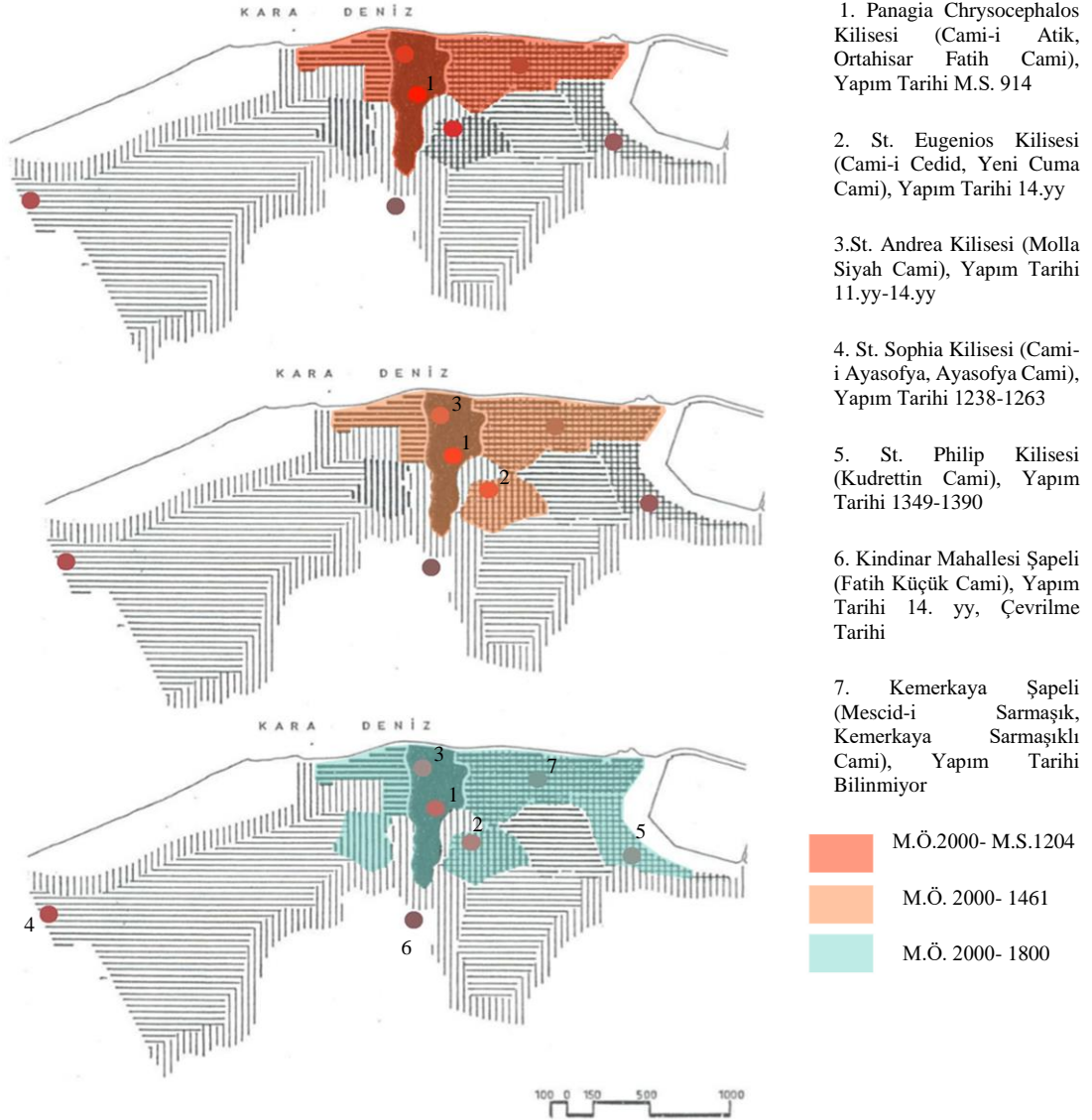

Şekil 3.9. a) İskender Paşa Cami (Anonim 2019h, b) Gülbahar Hatun Cami ve Türbesi (Anonim 2019ı)

1553 tahrir defterinde yer alan 'Mahalle-i Ayi Sofya Nam-ı Diğer Ohunç' 1583 tarihli defterde Müslüman mahallesine dönüşmüştür. Bu mahallede yer alan Ayasofya Kilisesi 1572 yılında camiye çevrilen kentin üçüncü kilisesi olmuştur. Güney varoşlarında tek yerleşme olan 'Mahalle-i Kindinar' mahallesi içerisinde bulunan kilise ya da şapelin camiye (Fatih Küçük Cami), Rum mahallesi olan 'Mahalle-i Ayu Andrea' da bulunan St. Andrea kilisesi camiye (Molla Siyah Cami), 'Cami-i Manastır der Mahalle-i Ayafilbo' mahallesinde bulunan St. Philip Kilisesi 1665 yılında camiye dönüştürülmüştür.

Trabzonda kiliseden camiye dönüştürülen örnek yapıların tümünün yapım tarihi Osmanlı Dönemi'nden öncedir. Kent 1461'te yönetimin el değiştirmesiyle birlikte Müslüman Devleti olan Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine girmiştir. Bu tarihte fetih geleneği olarak en büyük kilise camiye çevrilirken Osmanlı hâkimiyetinde bulunduğu 200 yıl içerisinde kilise ya da şapeller, cami ya da mescide dönüştürülmüştür. Kiliseleri camiye dönüştürme anlayışı kentin demografik yapısıyla bağlantılıdır. Müslüman nüfus çoğunluğu arttıkça oluşan Müslüman mahallelerinde kiliseler camiye dönüştürülmüştür. (Şekil 3.10). Trabzon kentinde Bizans kiliseleri İslami dini yapıya iki şekilde dönüştürülmüştür. İlkinde doğrudan camiye çevrilmiş, ikincisinde ise önce mahalle mescidine sonra camiye

çevrilmiştir. Kentteki direk camiye dönüştürülen kiliseler birbirinden uzak ve şehrin diğer kiliselerine göre daha geniş mekâna sahiptirler. Bu durum her kilisenin camiye çevrilmediğini, yakın çevresinde cami bulunmayan ve toplu ibadet ihtiyacını gideren geniş hacimde olan kiliselerin çevrildiğini göstermektedir.

Şekil 3.10. Trabzon kent gelişimi ve Osmanlı Dönemi'nde camiye çevrilen kiliselerin gösterimi (Karadayı 2000 'den uyarlanmıştır.)

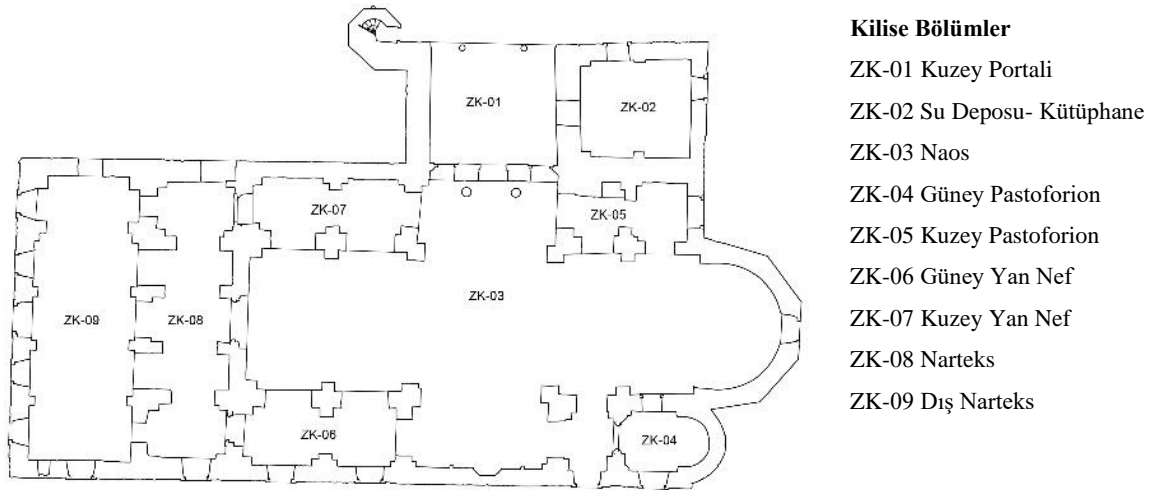
3.4. Trabzon'da Kiliseden Camiye Dönüştürülen Dini Yapılarda Değişimin Analiz Yöntemi

Kentte Osmanlı Dönemi'nden önce Hristiyan topluluklardan oluşan Roma, Bizans, Trabzon Rum İmparatorluğu gibi yapılar Kent Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine girmesiyle birlikte birçok kilise camiye dönüştürülerek kullanılmaya devam etmiştir. Bu dönüşüm yapıların birçoğunun bozulmadan günümüze kadar gelebilmesine imkân sağlamıştır. 1923 yılında Mübadele sonucu kentteki bütün Hristiyanların gönderilmesinden sonra camiye dönüştürülmemiş kiliselerin çoğu günümüze kadar ulaşamamıştır. Trabzon'daki kiliselerin mimari özelliklerine incelendiğinde, çok farklı tipte plan şeması ve süsleme özelliğiyle karşılaşılmaktadır. St. Sophia ve Chrysocephalos az da olsa diğer kiliselerden farklılık göstermektedir. 1461-1665 yılları arasında 7 adet kilise ve şapelin, cami ve mescide çevrildiği anlaşılmaktadır. Bunlar; Panagia Chrysocephalos Kilisesi (Cami-i Atik, Ortahisar Fatih Cami), St. Eugenios Kilisesi (Cami-i Cedid, Yeni Cuma Cami), Kemerkaya Şapeli (Mescid-i Sarmaşık, Kemerkaya Sarmaşıklı Cami), St. Sophia Kilisesi (Cami-i Ayasofya, Ayasofya Cami), St. Andrea Kilisesi (Molla Siyah Cami), Kindinar Mahallesi Şapeli (Fatih Küçük Cami), St. Philip Kilisesi'dir (Kudrettin Cami) (Şekil 3.11).

Şekil 3.11. Trabzon'da 15. yüzyılda fetih sonrası kiliseye çevrilen yapılar (Anonim 2019j)

Farklı medeniyetin yaşadığı Anadolu toprakları kiliseden camiye dönüştürülen pek çok yapıyı barındırmaktadır. Topluluk, toplantı anlamı olan kilise sözcüğünün ilk hali Yunanca 'eklesia'dır. Kilisede temel amaç diğer dini yapılarda da olduğu gibi birlikte ibadet etme, bir arada olma olgusudur. Ortak bir mekânda toplanma eylemi kilisenin ana mekânı olan apsisde olmaktadır. Özsayın'nın (2009) dediği gibi apsis sahne niteliğindedir. Yapının diğer bölümleri ana mekân olan apsisin etrafında toplanır. Apsise dik doğrultuda birbirinden sütun dizisiyle ayrılan bölüme nef, bazı kiliselerde de apsisle paralel mekâna dik doğrultuda apsisin iki yanında bulunan bölümlere transept adı verilmektedir. Kilisenin ana mekânına açılan, dışarıya kapılara açılan bölümde narteks olarak adlandırılmaktadır. Atrium, genellikle kareye yakın dikdörtgen içinde sütunları da olabilen kiliselerin genellikle batısında yer alan ön mekandır. Kiliselerin planının genel bölümleri apsis, nef, transept ve narteks bölümüdür. (Şekil 3.12).

Şekil 3.12. Panagia Chrysocephalos Kilisesi planı (Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü 2018)

Trabzon'daki kiliselerin yerel özelliklerinden biri olarak genellikle bazilikal plan tipi kullanılmıştır. Cephelerde yapıların üst kısımları pencere ve penceresi olmak üzere farklılaşmaktadır. 11.ve 12. yüzyılda Bizans kiliselerinde kubbe kullanımı yaygınlaşmıştır. Trabzon'da tek kubbe kullanılmış ve geçişler pandantiflerle sağlanmıştır. Diğer bir özellik ise kubbe çapının bir ya da iki tuğla sırasıyla daraltılarak pandantif uçlarının içe doğru döndürülmesidir. Kasnak duvarları da arada dar bir galeri

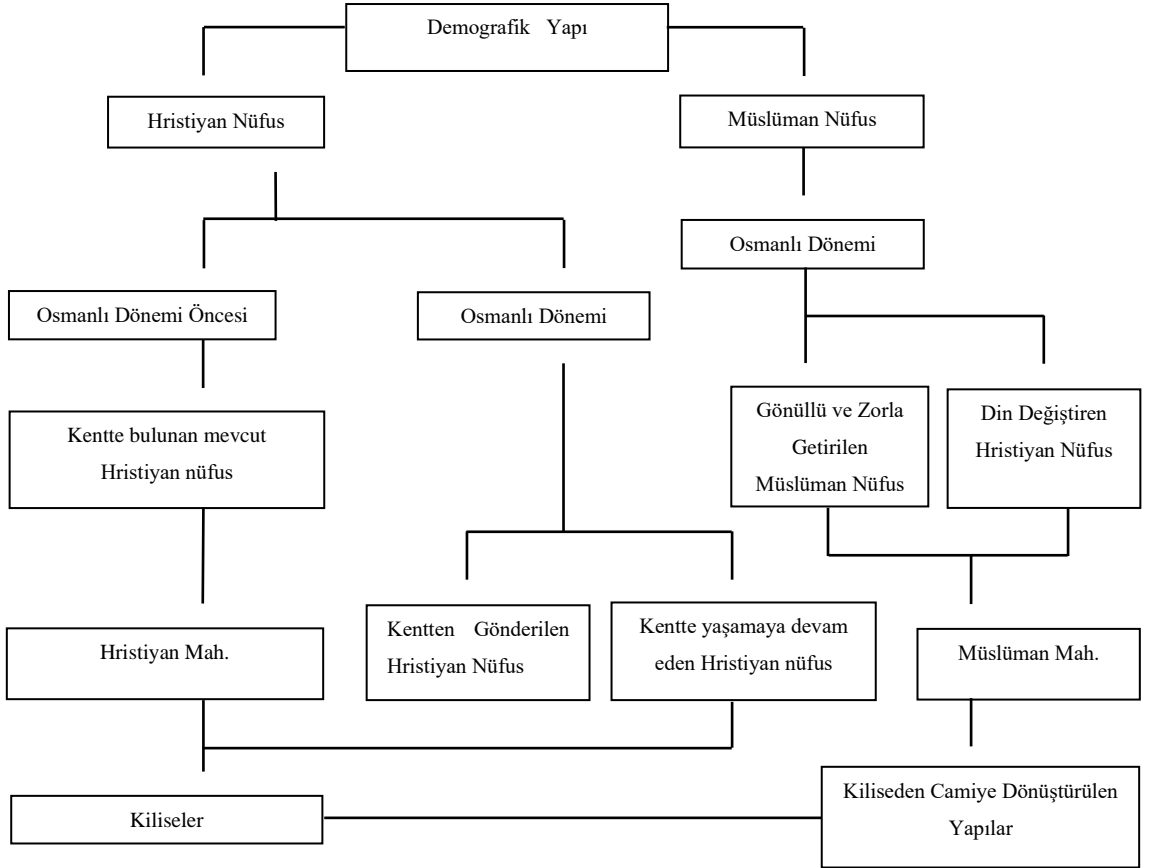
bırakacak şekilde pandantif çemberinden geri çekilerek oluşturulmuştur. Bu sayede pandantifler ve kasnak ile kubbe birbirinde ayrılarak daha etkileyici bir görünüm yaratılmak istenmiştir. Kilise yapılarında belirgin bir özellik de beşik tonoz yapılmasıdır. Beşik tonoz kullanımının tarihi bazilikalarda 7. yüzyıla gitmekle birlikte Gürcistan, Ermenistan ve Anadolu'da görülmektedir. Sonrasında kubbe kullanımı bir gelenek haline getirilmiştir. Üç nefli kiliselerde, üç çıkıntılı apsis görülmektedir. Kenarlardaki apsisler yuvarlak iken ortadaki poligonal şekilde beş kenarlıdır. Yuvarlak ve beşgen çıkıntılı apsisin birlikte kullanımı Anadolu'da pek yaygın değildir. Bu tip plan şemasına Selanik (Ayasofya), Tirilye, İznik, Makedonya (Ayasofya), Kiev ve Gürcistan'da az sayıdaki örneklerde görülmektedir. Bu kullanım şeklinin Gürcistan ve Rusya'nın etkisinde kalınarak yapılma olasılığı oldukça yüksektir. Kentte, geniş portik kullanımı yaygın görülen bir özelliktir. St.Eugenios, St.Philip, St. Andrea, Chrysocephalos'ta kuzeyde bir portik kullanılırken ve Ayasofya'da farklı yönlerde üç portik görülmektedir. Ayasofya'nın narteks cephesindeki çoklu pencere kullanımı dışında genellikle cephelerde tekli pencere kullanılmaktadır. Trabzon kiliselerinde 6. yüzyıl öncesinden beri görülen Anadolu- Ermenistan'da olan dairesel kemer kullanımı ve erken dönem İslami eserlerde görülen sivri kemer kullanımı birlikte görülmektedir. Kiliselerde apsislerde işçiliği iyi yapılmış taş beden duvarları, tuğla kemerler ve taştan örülmüş tonozlar yapılmıştır. Yapıların ilk dönemlerinde çatı malzemeleri bakır ve ziftli kurşundur. Cephe süslemelerinde (taş silme, kabartma, ...) taş malzeme kullanılmıştır. Örnek olarak *St. Sophia* Kilisesi'nde batı ve güney portik cephe süslemeleri ile *St. Philip* ve *St. Eugenios* Kilisesi'nde kasnak süslemeleri görülmektedir. Öne çıkan bir başka öge de duvar resimleridir. Kimin yaptığı kesin olarak bilinmemektedir. Seyyahlar tarafından duvar resimleri kiliselerin içinde olduğu kadar dışında da görüldüğü ifade edilmektedir. Dış cephede duvar resmi yapma geleneği Güney Rusya, Romanya ve Sırbistan'da görülen bir özelliktir (Çizelge 3.1).

Çizelge 3.1. Trabzon’da kiliseden camiye çevrilen yapıların genel özellikleri

Kilisenin/Caminin Bugünkü Adı	Fatih Camii	Yeni Cuma Camii	Kemer kaya Sarmışıklı Camii	Ayasofya Camii	Molla Siyah Camii	Fatih Küçük Camii	Kudretlin Camii
Görsel (2019)							
Bulunduğu Mah.	Ortahisar Mah.	Yeni Cuma Mah.	Kemer kaya Mah.	Ortahisar Mah.	Pazarkapı Mah.	Bahçeçik Mah.	Esenlepe Mah.
İnşaa Tarihi	M.S. 914	14.yy		1238-1263	11.yy-14.yy	14.yy	1349-1390
Kilise Adı	Panagia Chrysocephalos Kilisesi	St. Eugenios Kilisesi	Kemer kaya Şapeli	St. Sophia Kilisesi	St. Andrea Kilisesi	Kindinar Mahallesi Şapeli	St. Philip Kilisesi
Kiliseye Çevrilme Tarihi	1461	1486-1523	1553'den önce	1572	1557'den önce	1665'den önce	1665
Minare	Var	Var	Çatı izeri var	Var (Çan Kulesi)	Yok	Var	Çatı izeri var
Plan Tipi	Bazilika	Kapalı Yunan Haçı	Tek Mekan	Kapalı Kolu Haç	Bazilika	Dikdörtgen	Dikdörtgen
Nef Sayısı	3	3	1	3	3	1	1
Apsis Sayısı	1	3	1	3	3	1	1 (günümüzde yok)
Pencere Tipleri	Yuvarlak Kemer, Dikdörtgen Kemer, Basık Kemer	Yuvarlak ve Beşgen	Dikdörtgen ve Yuvarlak Kemerli	Yuvarlak kemerli, beşik kemerli	Yuvarlak kemerli, dar uzun ve dikdörtgen taş söveli	Basık kemerli	Dikdörtgen ve Yuvarlak Kemerli
Apsis Duvar Malzemesi	Düzgün Kesme Taş	Kesme moloz taş	Yonu ve moloz taş		Kesme moloz taş	Kesme moloz taş	-
Çatı Şekli	İçten tonoz-dıştan beşik	Beşik Tonoz	Tonoz-Kırma Çatı	Beşik Çatı -Beşik Tonoz	Beşik Tonoz-Kırma Çatı	Beşik Çatı -Beşik Tonoz	Beşik Tonoz Semerdan Çatı
Çatı Üst Örtü Malzemesi	Kurşun	Alaturka Kiremit	Oluklu Kiremit	Alaturka Kiremit	Kurşun	Alaturka Kiremit	Alaturka Kiremit
Yapım Tekniği	Yığma Taş	Yığma Taş	Yığma Taş	Yığma Taş	Yığma Taş	Yığma Taş	Yığma Taş

Osmanlı Dönemi'nde dini mekânı camiye dönüştürme anlayışı kentin demografik yapısıyla ilişkilidir. Kentte Osmanlı Dönemi'nden önce mevcut bir Hristiyan nüfusu vardır. Osmanlı'nın hakimiyeti almasıyla birlikte bir kısım Hristiyan nüfus kentten gönderilirken bir kısım sur dışında yaşamaya devam etmiştir. Şehre gönüllü gelen Müslümanlar Ortahisar mahallesine yerleştirilerek Müslüman mahallesine dönüştürülmüştür. Yeni oluşturulan Müslüman mahalleri bir süre sonra kendi ibadethanelerine kavuşmuştur. Daha sonra bu mahalleler bu ibadethanelerin adını almıştır. Değişen demografik yapıyla birlikte Müslüman mahallesine dönüşen Hristiyan mahallerinde kilise ya da şapeller mescide ya da camiye dönüştürülmüştür (Çizelge 3.2).

Çizelge 3.2. Trabzon kenti Osmanlı Dönemi demografik yapı ve fiziksel yapı ilişkisi

Trabzon kentinde Osmanlı hakimiyetin girdiği süreçte kiliseden camiye çevrilen 7 adet yapı ele alınmıştır (Çizelge 3.1). Araştırmanın ana konusu olan Osmanlı Dönemi'nde Trabzon Kentinde Camiye Dönüştürülen Kilise Yapıları ana hatlarıyla tanımlanmıştır. Çalışma konusuyla ilgili makale, tez, kitap gibi pek çok kaynaktan araştırma yapılmıştır. Trabzon Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün arşivinden ve çeşitli kaynaklardan temin edilen bilgiler doğrultusunda yapıların, kilise ve cami dönemleri açıklanmıştır.

İlk yapıldığı dönemdeki genel mimari özellikleri kilise döneminde açıklanmıştır. Camiye dönüştürüldüğü dönemde yapılan eklemeler ve müdahaleler cami dönemi içerisinde ifade edilmiştir. Yapılan bu değişiklikler geçmiş yıllara ait fotoğraflardan, rölöve, restitüsyon, restorasyon çizimlerden ve sanat tarihi raporlarından yola çıkarak tablolar oluşturulmuştur. Tablolar plan, kesit ve cephe çizimlerinden oluşmaktadır (Çizelge 3.2 ve Çizelge 3.3). Ortahisar Mahallesi'nde bulunan Fatih Cami'nin çizimlerinde var olan lejantlar diğer yapıların analiz tablolarında kullanılarak bir bütünlük oluşturulmuştur. İlk kilise olarak inşa edilen kısımlar özgün dönem doygunluğu azaltılmış turuncuya yakın pastel bir renk olarak, kiliseden camiye çevrildikten sonra yapılan müdahaleler ve eklenen kısımlar ise Osmanlı Dönemi olarak yeşil lejant ile gösterilmiştir. Aynı zamanda yapılan incelemelerden sonra bölgeye gidilerek alan çalışması yapılmıştır. Yerinde çekilen iç mekân ve dış mekân fotoğrafları (Çizelge 3.4), ulaşılabilen camilerin de restorasyon öncesi ve sonrası fotoğrafları tablo haline getirilmiştir. Camiye dönüştürme sürecinde, iki farklı dinin ibadet yeri olan mekanların dönüşümü mimari olarak analiz edilerek tablo haline getirilmiştir. Böylece Osmanlı Dönemi'nde yapılan değişiklikler ortaya koyulmuştur.

Çizelge 3.3. Yapı mimari değişim analiz paftası-1

Yapım Yılı		
Kilise Adı		
Camiye Çevrilme Tarihi		
Cami Adı		
MİMARİ DEĞİŞİM ANALİZİ	PLAN	
	KESİT	
	GÖRÜNÜŞ	
Lejant	 Özgün Dönem (Kilise) Osmanlı Dönemi (Cami)	

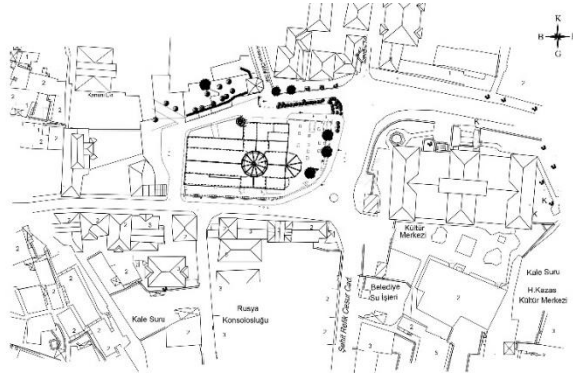
Çizelge 3.4. Yapı mimari değişim analiz paftası-2

Yapım Yılı			
Kilise Adı			
Camiye Çevrilme Tarihi			
Cami Adı			
MİMARİ DEĞİŞİM ANALİZİ		Özgün Dönem	Osmanlı Dönemi
		PLAN	
		DÖŞEME PLANI	
		TAVAN PLANI	
		KESİT	
GÖRÜNÜŞ			
Lejant		 Özgün Dönemi (Kilise)	 Osmanlı Dönemi (Cami)

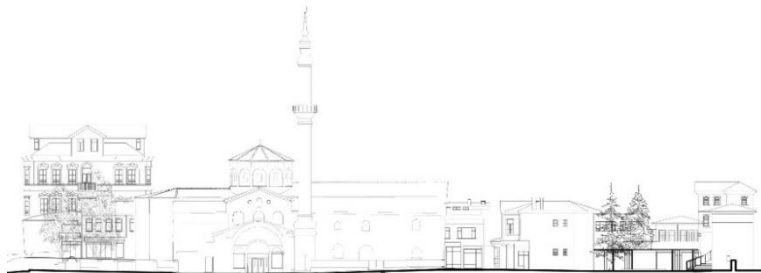
4. BULGULAR

4.1. Panagia Chrysocephalos Kilisesi'nin (Cami-i Atik, Ortahisar Fatih Cami) Analizi

Yapıldığı dönem kesin olarak bilinmemekle birlikte Konstantin'in tarafından bölgenin yönetimini verdiği yeğeni Hannibalinos tarafından M.S. 914 yılında yaptırılmıştır (Miller, 1968). Panagia Chrysocephalos Virgin (Altın Başlı Meryem Kilisesi) olarak adlandırılması kilisedeki bir ikonun halesinden ve çatısının bakır yıldızlı yapraklarla kaplı olması, güneş vurduğunda parlamasından dolayıdır. Tarihi kentin surlarının içerisinde, Ortahisar Mahallesi'nde yer almaktadır. Fatih Sultan Mehmet Vakfına ait olup, idaresi ve temsili Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne aittir. Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restorasyonu 2018 yılında tamamlanmıştır (Çizelge 4.2, Çizelge 4.3). Fatih Cami'nin kuzeyinde Muvakkithane, kuzeydoğusunda Saraçlızade Mescidi ve çevresinde kamu-sivil mimari yapıları olan Eski Vali Konağı, Rus Konsolosluğu, Kanuni Evi, Hüseyin Kazaz Kültür Merkezi bulunmaktadır (Şekil 4.1). Şehrin en büyük kilisesidir (Şekil 4.2).

Şekil 4.1. Fatih Cami vaziyet planı (Anonim 2018)

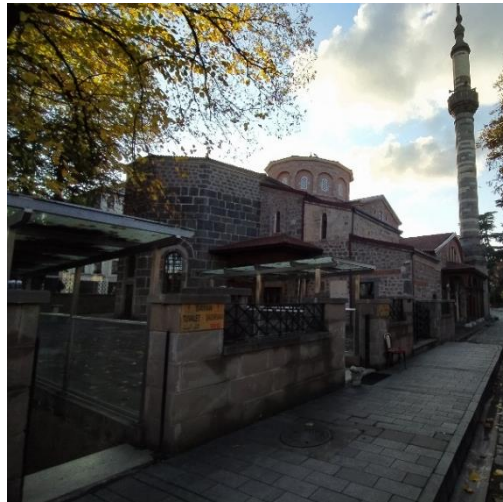

Şekil 4.2. Fatih Cami silüeti (Anonim 2018)

Şekil 4.3. Fatih Cami restorasyon öncesi kuzey cephesi (Anonim 2018)

Bazilikal planlı, üç nefli ve tek apsislidir. Tek apsisli yapının üstü transept kısmında kubbe, diğer bölümlerde ise içerden tonoz dışarıdan beşik çatı ile örtülüdür. Narteks, dış narteks ve kuzeyden girişi bulunmaktadır (Şekil 4.3). Yapının tek apsisli, orta nefin sonunda içten yuvarlak dıştan beşgen olup dört adet penceresi vardır. Kuzey, doğu ve batı cephelerinden toplam dört adet giriş mevcuttur. Yapının minaresi çokgen kaideli, soğan pabuçlu ve külahlı, silindirik gövdeli almaşık düzende kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir. Doğu ve güney cephesine uzanan bir avlusu bulunmaktadır. Yakın dönemde inşa edilen avlunun girişinden merdivenlerle tuvalet ve şadırvanlara inilmektedir (Şekil 4.4). Kuzey cephesinde bayanların namaz kılması için sonradan dikdörtgen planlı küçük bir bölüm ilave edilmiştir.

Şekil 4.4. Ortahisar Fatih Cami restorasyon sonrası kuzey cephesi (Anonim 2018)

Camiye çevrildikten sonraki dönemlerde birçok seyyah ve araştırmacılar tarafından Fatih Cami incelenmiştir. Trabzonlu Aşık Mehmed'in 1590'larda yazdığı "*Menaziru'l-Avalim*" adlı eserinde cami hakkındaki ilk bilgiler rastlanmaktadır. Aşık Mehmed yapı hakkında şu ifadelere yer vermiştir; "*Bu Orta Hisar'da fetihten önce Hristiyanların elinde olup, fetihten sonra Sultan Mehmet Gazi'nin Cuma namazını eda ettiği eski ve büyük bir camiidir. Bu camiye bitişik sonradan yapılmış odalar ile medrese bulunmaktadır. Bu Camii ve medrese Sultanın hayırlı eserlerinden ve sonu güzel işlerindedir.*"

Evliya Çelebi ise 1640 yılında Fatih Cami hakkında şu bilgilere yer vermiştir; "*Eskiden Orta Hisar'da gayet müzeyyen bir kilise varmış, fetihten sonra Fatih Hazretleri tarafından camiye tahvil edilmiştir. İçi nurla doludur. Mihrap ve minberi eskiden yapılmadır. Şark tarafına bitişik hünkâr mahfili vardır. Ahşap bölümleri; servi, ceviz, çemşir levhalarından inşa edilmiştir. Güzel bir minaresi vardır. Taşra haremının dört tarafında medresesi hücreleri vardır. Bu camii ile kaledeki yeni camiden başka Trabzon'un batısında dört cami yer almaktadır.*"

1817-1819 yıllarında P. Minas Bıjiskyan "*Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*" isimli eserinde yapıdan şu şekilde bahsetmektedir; "*Ortahisar Camii kalenin orta kısmında bir binadır. Justinianos zamanında yapılmış Aleksi tarafından tamir edilmiştir. Binanın umumi görünüşü muhteşem ve azametlidir. Baş mihrabın yeri geniş ve aydın, duvar ve zemin mermerle döşelidir.*"

Kral tahtı güney taraftaki kemerli camekanın yanındadır. Yüksek kubbenin etrafını saran parmaklıklı galeriye üst kattan bir yolla gidilir. Ortahisar Camii üç kısma ayrılmıştır. Birinci kısım camekan ve tahtla beraber mihrabın bulunduğu bölümdür. Bu kısmın doğu tarafında pencereler, kuzey tarafında da ikinci kata çıkan taş basamaklı bir merdiven vardır. İkinci kısım büyük kubbenin altına düşen geniş bölümdür.

Büyük kilise kapısı bu kısmın kuzey tarafındadır. Burada iki muazzam mermer sütun vardır. Camiinin üçüncü kısmı batı tarafında olup taş zeminli galeri vardır. Kadınlara mahsus geniş galeriden üçüncü kata gidilir." Baş mihrabın arka kısmında, yüksek duvarın solunda Tebşir (Annonciation) u temsil eden bir mozaik gördük. Caminin önünde

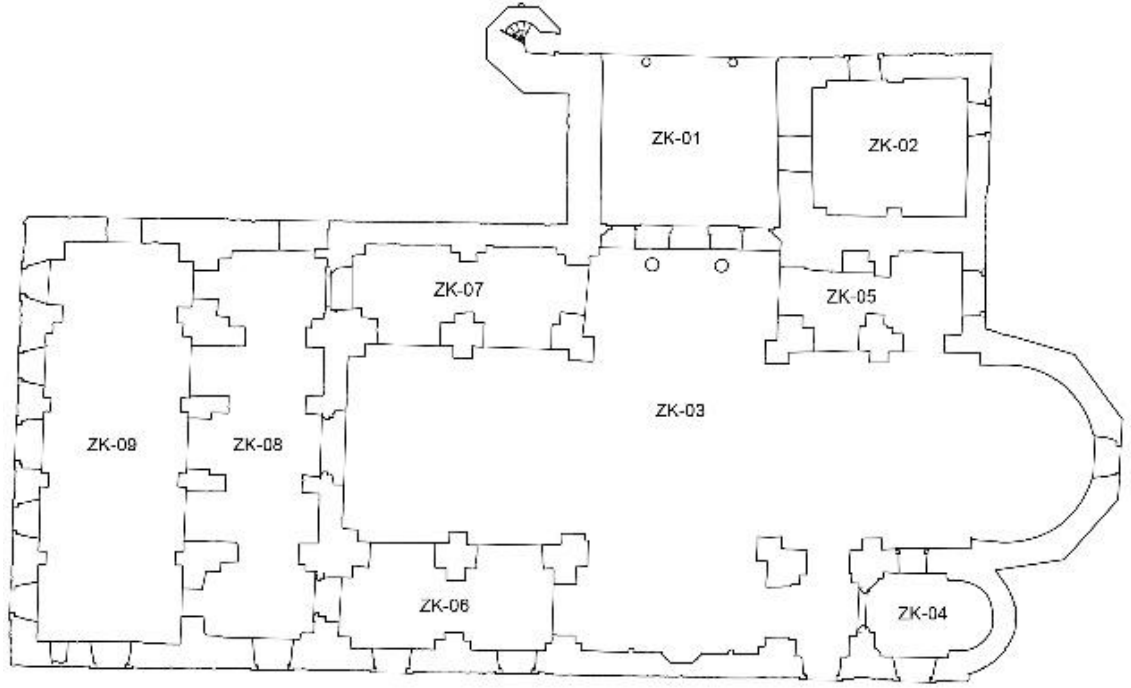
dükkân, medrese, çeşme şadırvan ve eskiden kalmış bir kuyu ile çevrili, taş zeminli bir meydan vardır. Çeşme doğu tarafa düşer ve üzerinde İmparator Aleksios'un koyduğu bakır ejder vardır. Kuzey taraftaki kuyunun önünde eski binalardan kalmış, iyon sütun başlığından yapılmış yekpare bir kurna mevcuttur.

Meydanın doğu tarafında, sütunlar üzerinde cephelerinden hac işaretleri bulunan eski mermer bir bina gördük, Görüldüğü üzere meydan eskiden sokağa kadar genişti.”1878 yılında Tarih yazarı Şakir Şevket, “Trabzon Tarihi” adlı eserinde şu bilgilere yer vermiştir; “Adaletli padişah Fatih Hazretleri düşman askerlerinin hanelerini Müslüman askerlerine mülk olarak vermiş, bazı kiliseleri camiye çevirmiş, Ortahisardaki Altunbaş Kilisesini Fatih Cami-i Şerifi namıyla camiye çevirmiş, onarmıştır. Etrafında bazı hücreler, medrese ve bina ihdas etmiştir.”

Araştırmacı Fallmerayer ise yapı hakkında; “Altınbaşlı Panaghaia Kilisesi ve manastırı bugün ise Trabzon'un yüksek kubbeli baş camii esasından hiçbir şey kaybetmedi. Yalnız ince uzun ve mütenasip minare, Bizans yapısı küt çan kulesinin yerini aldı.” Ch. Texier; “Kilise iken mozaik ve freskolarla süslenmiştir. Şehrin ortasında yer alan bir camidir. Daha önce Komnenoslar zamanında yapılmış bir kilise idi ve bu halinden hiçbir şey kaybetmemiştir.” demektedir.

Kiliseyi I. Andronikos (1222-1235), St. Eugenios Kilisesi (Yeni Cuma Cami) ile genişletmiştir. Batı cephesinde bulunan dış narteks de bu dönemde yapıya eklenmiştir. 14.yüzyılda kuzey portalinin, 14.yüzyılda S. Ballance'nin 1960 'da yaptığı dönem analizinde yapıya ilave edildiği görülmektedir. Yapı Trabzon'un Osmanlı hakimiyetine girmesine kadar kilise ve metropolithane olarak kullanılmıştır. 1877'de de onarım gördüğü bilinmektedir (Ballance, 1960).

Fatih Cami'nin mekanlarını, ZK-01 Kuzey Portali (Son Cemaat Yeri), ZK-02 Su Deposu, Kütüphane, Kadınlar Mescidi, ZK-03 Harim (Naos), ZK-04 Kütüphane (Güney Pastoforion), ZK-05 (Kuzey Pastoforion), ZK-06 (Güney Yan Nef), ZK-07 (Kuzey Yan Nef), ZK-08 (Narteks), ZK-09 (Dış Narteks) olarak sıralayabiliriz. (Şekil 4.5).

Şekil 4.5. Fatih Cami zemin kat planı (Anonim 2018)

Osmanlı Dönemi Öncesi

Yapının kuzey cephesi kesme, kaba yonu ve moloz taş malzeme ile örülmüştür. Yapıya giriş (10-11.yy) yuvarlak kemerli bir kapı ile kuzeybatı duvarından yapılmaktadır. Zemin katta sekiz adet yuvarlak kemerli pencere bulunmaktadır. Pencereleri yüksek tutmak için sıfır kotuna kadar indirilmiştir. Cephenin birinci katında ise (kırma çatılı bölüm hariç) beş adet pencere yer almaktadır. Kuzeybatıdaki üç pencerenin kemer alınlıkları tuğladan, kuzeydoğudaki iki pencerenin ise kesme taştandır. 1K01 mahali örtün kırma çatılı bölümün alt kotunda üç adet yuvarlak kemerli, üst kotunda ortadaki yuvarlak kemerli, yanlardakiler ise daire formda olmak üzere üç adet pencere yer almaktadır. Tuğla söveli ve tuğla kemer alınlıklı pencereler Selçuklu sanatının izlerini göstermektedir. Üç bölümlü kuzey portaline girişler batıdan bir, doğudan iki adet yuvarlak kemerli açıklıkla giriş sağlanmaktadır. Kuzey portalinin doğusuna dikdörtgen planlı, yığma teknikte inşa edilmiş üzeri eğimli çatıyla örtülmüş su deposu eklenmiştir. Su deposuna girişler kuzeyden kısa ve geniş, doğudan yüksek ve dar açıklıklarla sağlanmaktadır. 12-13.

yüzyılda dikdörtgen planlı dış narteks bölümü batı cephesine eklenerek kuzey cephesi genişletilmiştir. Dış narteks bölümünün alt kotunda ortada bir adet yuvarlak kemerli ve klasik tuğla kemer alınlıklı kapı iki yanında da birer adet pencere bulunmaktadır. Kapının hizasında üst katta bir adet pencere yer almaktadır.

Batı cephesinde dış narteks yapılmadan önce iç nartekse açılan yuvarlak kemerli, kemer alınlıkları tuğla olan üç kapı ve yuvarlak kemerli, kemer alınlıkları kesme taştan iki adet pencere bulunmaktadır. Birinci katta kilise mimarisini ifade eden dar ve yüksek yan yana üç adet yuvarlak kemerli, kemer alınlıkları tuğla olan pencereler yer almaktadır. Batı cephesine 14. yüzyılda atrium mekânı ilave edilmiştir. Bu bölümün zemin katından üç açıklıklı dış narteks bölümüne geçiş yapılmaktadır. İyon başlıklı mermer sütunlar, dilimli kemerlerin bulunduğu kısmın üstü ahşap sundurma ile örtülmüştür.

Doğu cephesinde dıştan beş köşeli içerden yuvarlak ana apsisin beden duvarları düzgün keşme taş ile örülmüştür. Apsisin en dış dilimlerinde pencereler ortada ise yuvarlak kemerli üç pencere bulunmaktadır. Pencerelerin kemer alınlıkları kesme taştandır. Yan apsisler oval formdadır ve pencereleri yoktur. Kuzeydoğudaki yan apsis yapının camiye çevrildiği dönemde kaldırılmıştır. Ana apsis kırma çatı, yan apsisler ise eğimli çatıyla örtülüdür. Birinci katta yan apsislerin üzerinde birer adet pencere bulunmaktadır. Ana apsisin üst kotunda pencere bulunmamaktadır.

Güney cephesinde en doğuda yuvarlak kemerli iki adet pencere, orta bölümde naos bölümünü aydınlatan üç adet yuvarlak kemerli açıklık yer almaktadır. Naos bölümündeki üç pencereden doğudaki ve ortadaki pencereler sıfır kotuna kadar inmektedir. Ortadaki pencere doğudakinden dar ve yüksektir aynı zamanda kemer altında mermer lento bulunmaktadır. Cephenin en batısında yuvarlak kemerli sıfır kotuna inen kemerli açıklık mevcuttur. Zemin kattaki tüm açıklıklar yuvarlak kemerli ve kemer alınlıkları kesme taştandır. Birinci katta cephenin doğusunda kısa ve geniş pencereler mevcuttur. Birinci katta naos kısmında üç pencere bu pencerelerin üstünde ise ortada yuvarlak kemerli kısa pencere yanlarda daire formunda iki adet pencere bulunmaktadır. Batıya doğru üç adet daha pencere daha olup tüm pencereler yuvarlak kemerli ve kemer alınlıkları klasik tuğladandır. Sonradan (12-13. Yüzyılda yapının batı cephesine eklenen dış narteks

bölümü güney cephesini genişletmiştir. Dış nartesk bölümünün güney cephesine bakan duvarında yuvarlak kemerli, tuğla kemer alınlıklı olmak üzere ortada bir kapı ve iki yanında birer adet pencere bulunmaktadır. Bu bölümde birinci katta zemin katta bulunan orta kapının hizasında da bir adet pencere yer almaktadır.

Yapının ortadaki nefi kırma çatı, yan nefleri eğimli çatı, naos kısmının üzeri yuvarlak gövdeli onikigen karnak kubbe (Şekil 4.6), kuzey portalinin üzeri kırma çatı ve su deposunun üzeri de eğimli çatı ile örtülmüştür. 12 adet pencere ile aydınlanan kubbeye kademeli tromplarla geçiş yapılmaktadır. Yan nefler iki katlı ve galeriden oluşmaktadır. Kapalı Yunan haçının kolları dıştan kırma çatı ile içerden beşik tonozla örtülüdür. Yapının kubbe ve tonoz bölümleri bakır örtü ile kaplanmıştır. Taş saçak çatı geçişlerinde kullanılmıştır.

Şekil 4.6. Fatih Cami güneydoğu cephesinden bir görünüm (Anonim 2018)

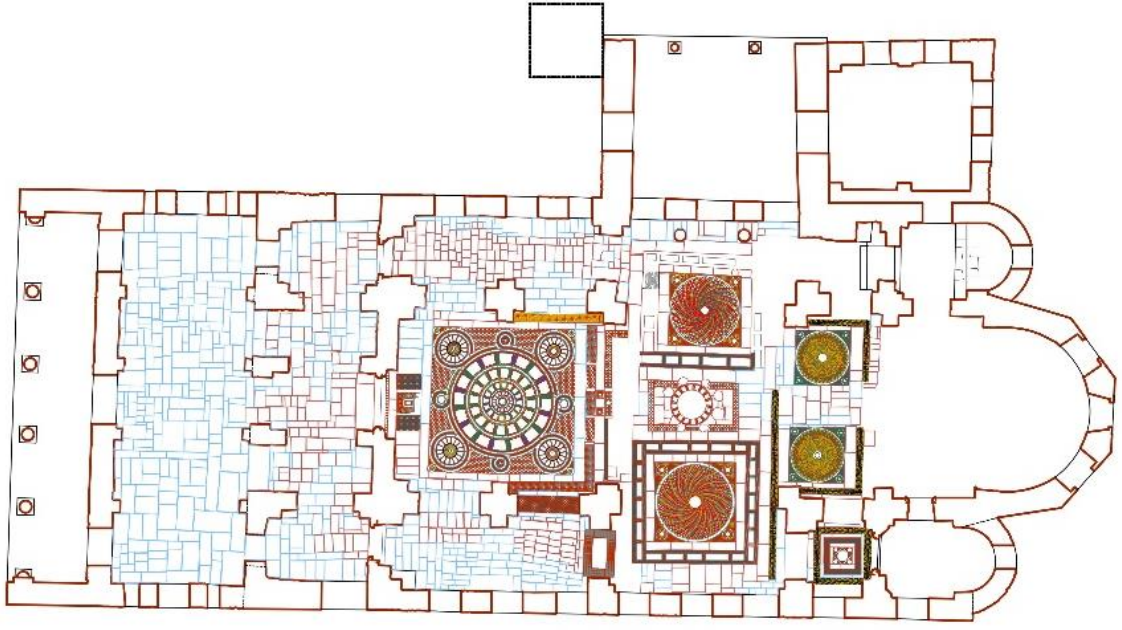
Kilisenin camiye dönüştürülmeden önceki döşemesi mermer mozaiklerdir. Cami döneminde ahşap döşeme altında kalmıştır. Taban döşemesinde restorasyon sırasında bozulma olmaması için kimyasal yöntemlerle temizlenmiştir. Konservasyon uzmanı tarafından belirli yüzdelerde Ab57 ve non-iyonik sabun karışımı hazırlanarak döşemeye uygulanmıştır. Belirli bir süre bekletildikten sonra sünger ve fırça yardımıyla yüzeyden alınarak suyla temizlenmiştir. Restorasyonu yapılırken açığa çıkarılan mozaik ve mermer

plakalar “Opus Sectile” tekniğinde yapılmıştır (Şekil 4.7). ‘Opus sectile, değişik biçimlerde, çoğunlukla geometrik şekillerde kesilmiş renkli taş parçacıklarının bir harç tabakası üzerinde yan yana dizilmesinden oluşan bir çeşit döşemedir’ (Sanat Tarihi Raporları 2018). Bizans dönemi zemin mozaiklerinde bu teknik kullanılmaktadır. Trabzon kentinde Osmanlı Dönemi’nde kiliseden camiye çevrilen Ayasofya Kilisesi’nde de görülmektedir.

Şekil 4.7. Fatih Cami restorasyon sırasında açığa çıkarılan genel zemin döşemesi görünümü (Anonim 2018)

Opus sectile kuzey, güney ve güneydoğu kısımları kısmen korunmuştur. Kuzeydoğu bölümü ise harap edilmiştir. Batı bölümünde döşemedeki şekiller en net olarak görülmektedir. 19 farklı renk mermerden yapılmış kubbenin altındaki opus sectile tekniğindeki mozaiklerin kilisenin yapılış tarihinden daha geç (10 ve 13.yy) bir zamana ait olduğu belirtilmektedir. Mermer mozaik ve plakalarda sekizgen, kare, altıgen form içerisinde yine altı ve sekiz kollu yıldızlar gibi geometrik motifler kullanılmıştır (Şekil 4.8).

Şekil 4.8. Fatih Cami zemin kat döşeme restitüsyon planı (Anonim 2018)

Giriş kısmında bordürle çevrelenmiş antrolac (düğüm) tasarımın on adedi net olarak tespit edilmiştir. Düğümün sağ-sol yanında beyaz tesserealar ve bordo-kırmızı tesserealar üzerine küçük kare beyaz tesserealar görülmektedir (Şekil 4.9). Batı bölümünde bulunan büyük daire mozaik, dört tarafında aynı formda olan küçük daire mozaikler renkli levha ve geometrik formlardan oluşarak düğüm deseni oluşturulmuştur. Desende düğümlerin arası renkli altıgen tesserealarla dönülmüştür (Şekil 4.10).

Şekil 4.9. Fatih Cami restorasyon sırasında açığa çıkarılan zemin döşemesi antrolac tasarımı (Anonim 2018)

Şekil 4.10. Fatih Cami restorasyon sırasında açığa çıkarılan zemin döşemesi düğüm deseni (Anonim 2018)

Planda orta kısımda yer alan siyah, turuncu, beyaz ve kırmızı mermer parçalarlar ile çarkifelek motifi oluşturulmuştur. Bu çarkifelek motifinin etrafında farklı geometrik desenlerden oluşan dört adet küçük dairevi formlar yer almaktadır.

Şekil 4.11. Fatih Cami restorasyon sırasında açığa çıkarılan zemin döşemesi çarkifelek motifi (Anonim 2018)

Osmanlı Dönemi

Şehrin Fatih Sultan Mehmet tarafından 1461 yılında Osmanlı hakimiyetine girmesiyle birlikte kentin en önemli olan Panagia Chrysocephalos Kilisesi camiye çevrilmiştir (Çizelge 4.1.) Osmanlı Dönemi'nde fetih sembolü olarak kabul edilen yapıya Cami-i Atik olarak isimlendirilmiştir. Şehirde ilk Cuma namazının bu camide kılındığı söylenmektedir. Caminin bulunduğu bu mahallede Müslüman nüfusu arttırmak için

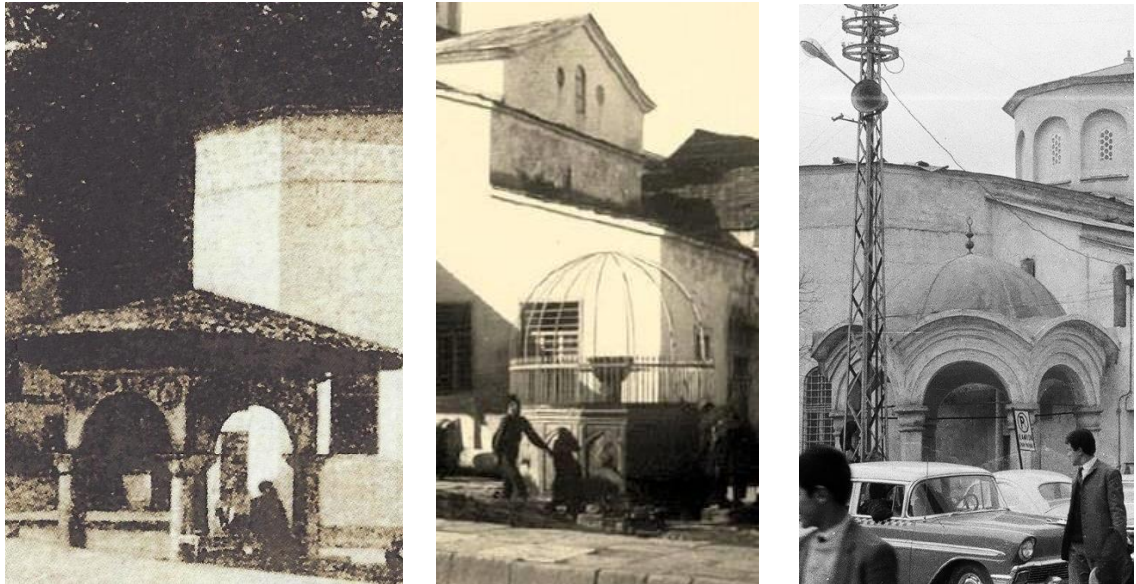
sıbyan mektebi ve medrese yaptırılmıştır. Günümüzde medrese mevcut değildir. Sıbyan mektebi sonraki dönemlerde su deposu olarak kullanılmış, günümüzde ise kütüphane olarak kullanılmaktadır. Yapının camiye çevrilmesiyle birlikte girişi kuzeye alınmış, mevcut çan kulesinin yerine minare yapılmış, mihrap ve minber eklenmiştir. Minare külahlı dışında özgünlüğü koruduğu düşünülmektedir. En geç 15. yüzyılda yapıya eklendiği düşünülen minare kesme taş malzemedен altıgen kaideli ve soğan pabuçludur. Gövde kısmına ve şerefe korkuluğuna geçişte tek bilezik kullanılmıştır. Silindirik gövdeli, tek şerefeli minareye geçişte üç sıra süsleme kullanılmıştır. Külahlı kısmına petekten kirpi saçakla geçilmiştir. İlk dönemde muhtemelen konik külahlı olarak yapılmış olan minare 19.yüzyıl sonlarında yukarıya doğru küçülen, üç sıra bombeli barok tarzında inşa edilmiştir (Şekil 4.12) (Trabzon Vakıflar Bölge Müdürlüğü, Sanat Tarihi Raporları 2018).

Şekil 4.12. Fatih Cami minaresi

1865 yılında çıkan bir yangın sonucu cami medrese, kütüphane yanmış cami ise zarar görmüştür. Fatih Cami'nin doğu cephesindeki odanın üzerindeki kitabeden 1842 yılında Osman Paşa'nın vasiyeti üzerinde Abdullah Paşa tarafından kütüphaneye çevrildiği ve doğu cephesindeki dikdörtgen formdaki kitabeden de 1837 yılında Osman Paşa tarafından bu kapının açıldığını öğrenmekteyiz. Batı cephesindeki kitabede 1878 yılında kapının

açıldığı,1901 yılında da mihrabın onarım gördüğü anlaşılmaktadır. Zamanla çürüyen bakır örtüsü hurdaya çıkarılmıştır. V. Murad'ın emriyle hurdaya çıkarılan bakır örtüden elde edilen gelire caminin boya ve kilimleri yenilenerek kırma çatılı, dört adet sütun üzerine oturan şadırvan inşa edilmiştir. Kare planlı bu şadırvanın her cephesi yuvarlak kemerlerle birbirine bağlanmaktadır. 1930'lu yıllarda yıkılan geniş ahşap saçaklı, şadırvanın üzeri alaturka kiremit ile örtülmüştür. Bu yıllarda hemen yanına dairevi planlı, on iki dilimli taş şadırvan inşa edilmiştir. Kabartma tekniğiyle tezyin edilmiştir. Bu şadırvanda 1971 yılında yıkılmıştır. Aynı yılda doğu cephesine bitişik altıgen planlı bir şadırvan daha yapılmıştır ve zeminden aşağı tuvaletler yapılmıştır. Üzeri kubbe ile örtülmüştür. Taş sütunlar üzerine oturan kubbede kısımlar arası geçişler yuvarlak kemerlerle sağlanmıştır. 1992 yılında avludaki şadırvan ve tuvaletler kaldırılmıştır. Avlunun alt kısmına betonarme şadırvan ve tuvaletler yaptırılmıştır (Şekil 4.13). 1980 yılında Batı cephesine bağlı bulunan Vakıflar Bölge Müdürlüğü yıktırılarak caminin açığa çıkması sağlanmıştır. 19. yüzyılda, kilise döneminden kalan çeşme, su kuyusu, mermer bina ve mezarlık yıkılmıştır. Yapının içerisinde bulunan mozaiklerin üzeri ahşap döşeme ile kapatılmıştır. Freskler ise sıvanarak boyanmıştır.

Şekil 4.13. Fatih Cami'ne ait farklı dönemlerde yapılan şadırvanlar (Anonim 2018)

Kuzey cephesinde kuzey portalı doğuya doğru 30 cm kadar genişletildiği sütunları birbirine bağlayan beşik kemerlerin içlerindeki birbirine bağlayan eş boşlukların

bozulmasından anlaşılmaktadır. Bu uygulamayı Bizans döneminde tali giriş olan kuzey portalin Osmanlı Dönemi'nde mihrap aksı üzerinde ana girişe dönüşmesinden dolayı yapıldığı düşünülmektedir. Kuzey portalin kilise dönemindeki yuvarlak kemerli batı girişi camiye dönüştürüldükten sonra taş dolgu malzeme ile kapatılmıştır. Açıkta olan kuzey ve batı cephesi 19.yüzyılda sıvanıp boyanmış ve portalin önüne ahşap direkler üzerinde oturan, ahşap saçaklı, eğimli çatı ile örtülü sundurma eklenmiştir. Dört bölümlü ahşap sundurmanın ana girişi basık kemerli, yan bölümleri yuvarlak kemerli olup üzeri alaturka kiremitle kaplanmıştır. Girişin yan kısımlarındaki korkuluklarda altıgen boşluklar ve sütunceler bulunurken, çift kanatlı ana girişte altıgen boşluklar ile taç kısmında stilize motifler bulunmaktadır. Ahşap sundurma ve ahşap süslemeler 1970 yılında kaldırılmıştır (Şekil 4.14).

Şekil 4.14. Fatih Cami kuzey cephe ahşap sundurma (Anonim 2018)

Kilise döneminde su deposu olarak kullanılan bölüm kuzey portalinin doğu cephesine bitişik olarak yapılmıştır. Su deposu olarak 20. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Daha sonra bir dönem kütüphane, sonrasında da kadınlar mescidi olarak işlevlendirilmiştir. Kuzeybatıdaki sıfır kotuna kadar yuvarlak kemerli açıklık dikdörtgen formda, taş söveli giriş olarak değiştirilmiştir. Kuzeydoğudaki ve doğudaki sıfır kotuna kadar yuvarlak kemerli açıklıklar ise dolgu malzeme ile kapatılarak, ahşap doğramalı dikdörtgen formda bir pencereleere dönüştürülmüştür (Şekil 4.15). 1937 yılında doğu cephesinde soldaki pencere kapatılarak caminin doğu girişinin kitabesi buraya alınmıştır (Şekil 4.16).

Şekil 4.15. Fatih Cami doğu cephe kadınlar mescidi (Anonim 2018)

Şekil 4.16. Fatih Cami doğu cephe kadınlar mescidi ve doğu kitabesi, 2019

Yapının kilise döneminde kuzey cephesinin batısında yer alan yan nefi aydınlatan üç adet yuvarlak kemerli sıfır kotuna kadar inen pencereler bulunmaktadır. Camiye çevrilmesiyle soldaki pencere tamamen, ortadaki pencere ise yarıya kadar doldurulmuştur. Cephenin en batısında dış narteksi aydınlatan üç adet pencerelerden ikisi tamamen, ortadaki yarıya kadar kapatılmıştır. Ortadaki pencereye kemere geçişte lento eklenmiştir (Şekil 4.17).

Şekil 4.17. Fatih Cami kuzey cephe, 2019

Güney cephesinin en doğu kısmında yer alan iki adet yuvarlak kemerli pencere basık kemerli pencereye çevrilmiştir. Kilise döneminde naosu ve yan nefi aydınlatan üç adet pencere camiye döneminde dolgu malzeme ile kapatılmıştır. Naosu aydınlatan pencere tam olarak mihrabın bulunduğu yere den gelmektedir. Bu pencerelerin solunda bulunan yuvarlak kemerli dört adet pencereden üçü, basık kemerli pencerelere çevrilmiştir. Bir tanesi ise tamamen dolgu malzeme ile kapatılmıştır. Dış narteksin güney duvarında bulunan üç adet yuvarlak kemerli pencereden ortadaki basık kemerli pencereye dönüştürülürken, iki yandaki kısa ve dar olan pencereler dolgu malzeme ile kapatılmıştır (Şekil 4.18).

Şekil 4.18. Fatih Cami güney ve doğu cephesi (Anonim 2018)

Kırma çatılı bölümde üst katta üç adet yuvarlak kemerli pencereler korunurken pencerelerin üst kotundaki üç pencere kapatılmıştır. Cephenin doğusundaki iki adet yuvarlak kemerli pencere kapatılmıştır. Üst katta yer alan diğer pencerelerde camiye çevrildikten sonra kapatılmıştır. Sebebi olarak üst katın kullanılmaması ve gerçekleştirilen müdahaleler sonrasında yapının statik açıdan etkilenmemesi için gerçekleştirildiği düşünülmektedir. 19.yüzyılda güney cephesi sıva yapılarak boyanmıştır.

Batı cephesinden dış nartekse giriş yapılan kapı kuzeyden giriş sağlandığı için doldurularak her iki yanındaki yuvarlak kemerli pencereler, basık kemerli pencerelere dönüştürülmüştür. Kapatılan batı kapısının 1878 yılında yeniden açıldığı üzerinde yer alan kitabeden anlaşılmaktadır. Giriş bölümüne kırma çatılı iki ahşap direk üzerine oturan bir sundurma eklenmiştir (Şekil 4.19).

Şekil 4.19. Fatih Cami batı cephesi (Anonim 2018)

Batı cephesinin üst katında yer alan beş adet yuvarlak kemerli pencere camiye dönüştürüldüğü dönemde kapatılmıştır (Şekil 4.20). Orta nefin üst kotunda yer alan pencerelerde bir değişiklik olmamıştır. Bu cephede 19. Yüzyılda sıvanarak boyanmıştır.

Şekil 4.20. Fatih Cami batı cephesi, 2019

Yapının doğu cephesinde ana apsisinin ortasında yer alan yuvarlak kemerli pencere değiştirilmiştir. Yuvarlak kemerli pencere kısaltılarak alt bölümüne dikdörtgen formda pencere eklenmiştir. Apsislerde yer alan pencerelere lokma demir parmaklık ilave edilmiştir. Kuzeydoğudaki apsis camiye dönüştürüldüğü ilk dönemlerde kaldırılmıştır. Bu bölümden yapıta dikdörtgen formda çift kanatlı ahşap doğramalı kapı 1837 yılında açılmıştır. Giriş kısmının üzeri ahşap direkler üzerinde oturan kurşunla örtülü sundurma yapılmıştır. 20. Yüzyılın ikinci yarısında kiremitle örtülmüştür. Sundurma geniş ahşap saçaklı, ana girişi basık kemerli yan bölümleri yuvarlak bölümlü olarak inşa edilmiştir.1980 'den sonra ahşap direkler kaldırılarak betonarme direkler üzerine sundurma oturtulmuştur (Şekil 4.21).

Şekil 4.21. Fatih Cami doğu cephesi, 2019

Girişin tam üst hizasında yer alan yuvarlak kemerli pencere daraltılmıştır. Güneydoğu apsisi cami döneminde korunurken apside girişi sağlayan yuvarlak kemerli sıfır kotuna inen açıklık dolgu malzeme ile kapatılarak tam üzerine dikdörtgen formda, taş söveli, ahşap doğramalı pencere açılmıştır. Söz konusu apsisinin kilise döneminde var olan açıklığın üst katındaki pencere cami döneminde daraltılmıştır. Doğu cephesi 19. yüzyılda sıvanarak boyanmıştır.

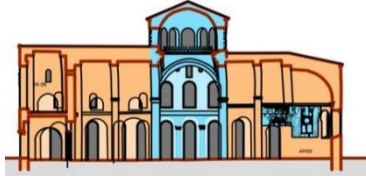

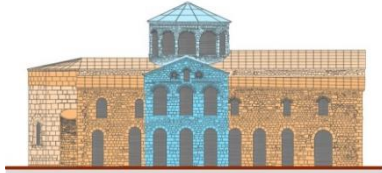

Kilise döneminden 19. Yüzyılın sonlarına kadar kubbe, üç nef ve çatı bölümlerinin üzerindeki bakır örtü korunmuştur. 1886 yılında dönem padişahının emriyle bakır örtü hurdaya çıkarılmıştır. Üç nefin üzeri ve hac planını oluşturan 'T' bölümü kurşunla kaplanmıştır. Camiye dönüştürüldükten sonra eklenen kuzey portalinin üstü ve su deposunun üstü alaturka kiremitle kaplanmıştır. Batı ve doğu cephelerinde bulunan sundurmaların üzeri alaturka kiremitle kaplanmıştır. 20. Yüzyıldan sonra bu sundurmaların çatı örtü malzemesi Marsilya kiremidiyle değiştirilmiştir (Şekil 4.22).

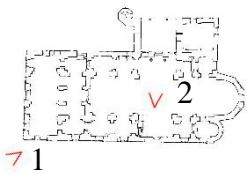

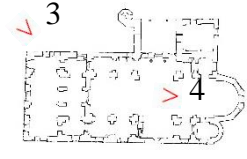

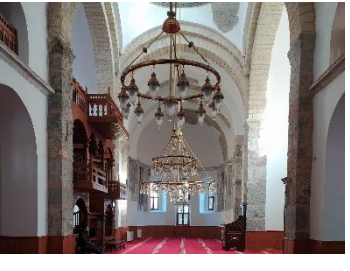
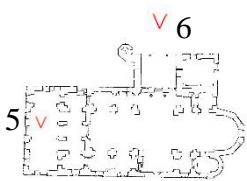

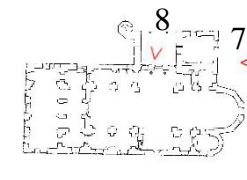

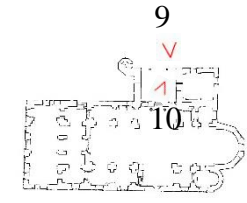

Şekil 4.22. Fatih Cami çatı örtüleri (Anonim 2018)

Restorasyon çalışmaları tamamlanmış olan yapı Fatih Cami'nin yer döşemesinde ortaya çıkarılan mozaikler temizlenmiştir. Koruması için üzerine bir çelik ve camdan oluşan sistem yapılarak direk temas engellenmiştir. Bu döşemenin üzeri diğer camilerdeki gibi halı kaplanmıştır. Yapılan bu işlemin cami işlevinden dolayı ibadetin gerçekleştirilebilmesi için uygun bir ortam yaratmak amacıyla yapıldığı düşünülmektedir (Çizelge 4.2).

Çizelge 4.1. Panagia Chrysocephalos Kilisesi'nin Fatih Cami'ye dönüştürülmesindeki değişimin mimari analizi

Yapım Yılı		M.S. 914	
Kilise Adı		Panagia Chrysocephalos Kilisesi	
Camiye Çev. Tar.		1461	
Cami Adı		Fatih Cami	
MİMARİ DEĞİŞİM ANALİZİ	PLAN	Özgün Dönem	Osmanlı Dönemi
	KESİT		
	GÖRÜNÜŞ		
Lejant		<p> 10., 11. yüzyıl (mevcut)</p> <p> 12.,13. yüzyıl veya 10., 11. yüzyıl (mevcut)</p> <p> 12.,13. yüzyıl (mevcut)</p> <p> 13., 14. yüzyıl (mevcut)</p> <p> 14., 15. yüzyıl (cami dönemi- mevcut)</p>	<p> 15.yüzyıl sonrası (cami dönemi-mevcut)</p> <p> Cami Dönemi (mevcut olmayıp restitüsyon projesi ilavesi)</p> <p> Cami Dönemi (mevcut olmayıp restitüsyon projesi ilavesi)</p> <p> Mevcut açıklık veya duvar izlerine göre oluşturulan kapı/pencere açıklıkları</p> <p> Restitüsyon projesinde ilave edilen kapı/pencere açıklıkları</p>

Çizelge 4.2. Fatih Cami dış cephe ve iç mekân görseller

Caminin Adı	Fatih Cami	
Plan / Fotoğraf Yönü	Cephe	İç Mekanlar
	<p>1</p> 	<p>2</p>
	<p>3</p> 	<p>4</p>
	<p>5</p> 	<p>6</p>
	<p>7</p> 	<p>8</p>
	<p>9</p> 	<p>10</p>

Çizelge 4.3. Fatih Cami restorasyon öncesi ve sonrası

Caminin Adı	Fatih Cami	
	Restorasyon Öncesi	Restorasyon Sonrası
Kuzey Cephe		
Doğu Cephe		
Batı Cephe		
Güney Cephe		

4.2. St. Eugenios Kilisesi'nin (Cami-i Cedid, Yeni Cuma Cami) Analizi

13.yüzyılın başlarında I. Alexios tarafından Aziz St. Eugenios'a ithafen Trabzon'un Yeni Cuma Mahallesi'nde sur dışındaki inşa edilen ilk camisidir. Mülkiyeti Fatih Sultan Mehmet Vakfına Kapalı Yunan haçı planındadır. 2006 yılında Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir (Çizelge 4.5) Yapının üç nefli olup her biri beşgen apsisle sonlanmaktadır. Ortada kubbe ile örtülü bir transepti ve kuzey girişi bulunmaktadır. On altıgen kasnaklı kubbenin on altı adet yuvarlak kemerli penceresi mevcuttur. Narteksi yoktur. Ballence ve Baklanov narteksi bulunmayan yapının ilk halinin üç nefli bir bazilika olduğunu, kubbeli transeptin sonradan eklendiğini görüşündedirler (Şekil 4.23) (Tuluk & Düzenli, 2010).

Şekil 4.23. Yeni Cuma Cami (Anonim 2018)

Osmanlı Dönemi Öncesi

Üç apsisli ve üç nefli olarak inşa edilmiştir. Apsislerden ortadaki diğerlerine göre daha büyüktür. Ortadaki apsis beşgen gövdeli ve üç pencerelidir. Yan apsisler birer pencere ve yuvarlak gövdelidir. Bazilikal planlı olarak inşa edilen yapı zamanla Kapalı Yunan haçı planına çevrilmiştir. Kapalı pencerelerin kemerlerinde kaba yonu taşlar kullanılırken haç kolu hizasındakilerin blok taşlardan yapılmıştır. Bu durumda haç kolunun sonradan yapıldığı düşüncesini desteklemektedir (Türkaslan 2019). Kubbeli transept sonradan ilave edildiği söylenmektedir. Güney, kuzey ve batıdan yapıya giriş yapılmaktadır. On altıgen kasnaklı kubbenin on altı adet de yuvarlak kemerli pencereleri bulunmaktadır.

Yapı yumuşak kalker taşından inşa edilmiştir. Bölgedeki kiliselerde kullanılan tıraşlanmış taş St. Eugenios Kilisesi'nde de kullanılmıştır. Güney cephesinde bir kapı ve yuvarlak kemerli üç pencere bulunmaktadır (Şekil4.24). Duvarlara kabartma haç ve bitkisel süslemeler, cephede genelde Bizanslıların uyguladıkları tuğla tezyinatı görülmektedir.

Şekil 4.24. Yeni Cuma Cami güney cephesi, 2019

Osmanlı Dönemi

Camiye çevrildikten sonra kuzeyine bir giriş kapısı ile minare eklenmiştir (Şekil 4.25). Barok üslupta bir mihrap ve ahşap minber koyulmuştur. Doğu cephesinde güney apsisindeki pencere kapatılarak, daha aşağıya söveli basık kemerli pencere açılmıştır. Orta apsisini orta penceresinin alt hizasına dikdörtgen formda, kesme taş söveli, ahşap kanatlı kapı açılmış ve kitabe yerleştirilmiştir. Giriş üzerine üzeri oluklu kiremitle kaplı ahşap sundurma yapılmıştır (Şekil 4.26). Güney duvarındaki özgün pencereleri kapatılarak daha aşağıda söveli basık kemerli pencereler açılmıştır. Güney cephesindeki giriş mihrap nişiyle kapatılmıştır. Batı duvarındaki kapı pencereye dönüştürülmüştür. Orta nefte yer alan taş söveli kapı Osmanlı Dönemi'nde yapılmıştır. Kuzey nefine eklenen ahşap galeri katıyla kadınlar mahfili olarak kullanılmıştır. Son cemaat mekânı olarak yapının kuzey portalı kullanılmıştır. Yapının minaresi tek şerefeli, silindirik gövdeli ve kesme taş malzemeden inşa edilmiştir. Stilize edilmiş bitkisel motifli kalemişi süslemeler kubbe, tonoz ve mihrapta görülmektedir. Dış cephede ise kirpi saçaklar Osmanlı Dönemi'nde eklenmiştir (Çizelge 4.4).

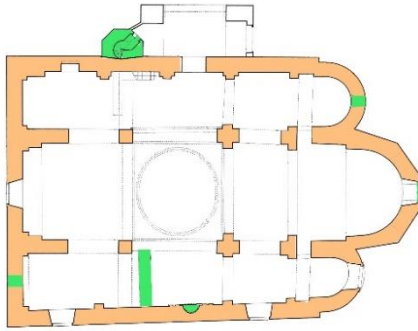
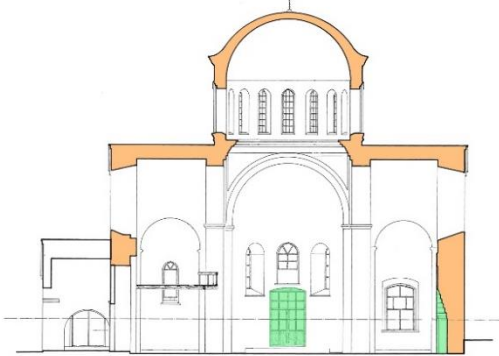
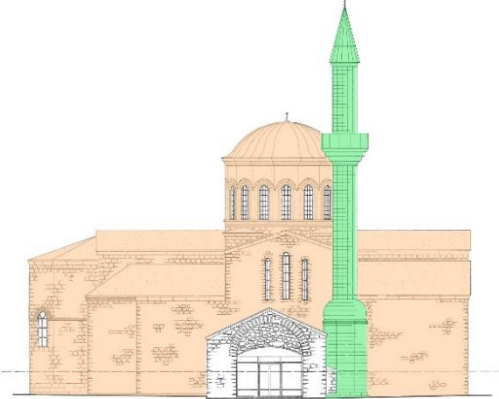

Şekil 4.25. Yeni Cuma Cami kuzey cephesi, 2019

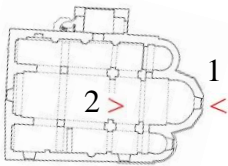

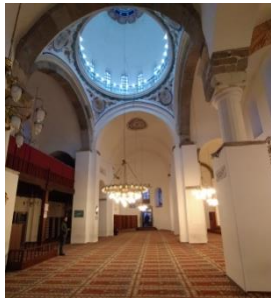
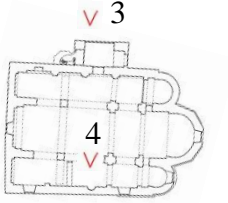

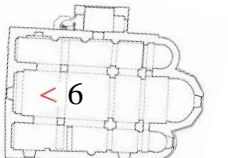
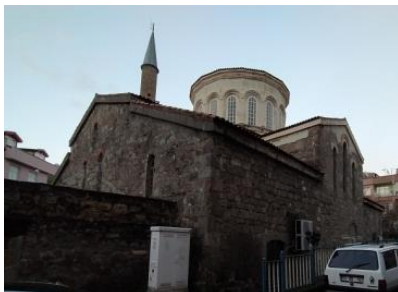

Şekil 4.26. Yeni Cuma Cami doğu cephesi, 2019

Çizelge 4.4. St. Eugenios Kilisesi'nin Yeni Cuma Cami'ye dönüştürülmesindeki değişimin mimari analizi

Yapım Yılı	14. yüzyıl	
Kilise Adı	St. Eugenios Kilisesi	
Camiye Çevrilme Tarihi	1486-1523	
Cami Adı	Yeni Cuma Cami	
MİMARİ DEĞİŞİM ANALİZİ	PLAN	
	KESİT	
	GÖRÜNÜŞ	
Lejant		

Çizelge 4.5. Yeni Cuma Cami dış cephe ve iç mekân görseller

Caminin Adı	Yeni Cuma Cami	
Plan / Fotoğraf Yönü	Cepheler	İç Mekanlar
	<p>1</p> 	<p>2</p>
	<p>3</p> 	<p>4</p>
	<p>5</p> 	<p>6</p>

4.3. Kemer kaya Şapeli'nin (Mescid-i Şarmaşık, Kemer kaya Cami) Analizi

Surların doğusunda kentin Kemer kaya Mahallesi'nde bulunmaktadır. Kemer kaya Cami Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 2010 yılında restore edilmiştir (Çizelge 4.7). Yapı dar bir sokakta ve bitişik nizamda olduğundan dolayı yapı hakkında yeterli açıklama yapılamamaktadır. Kuzey cephesinden bir yol geçmektedir. Üç cephesinde sivil mimari yapılar ve apartmanlar vardır (Şekil4.27). Doğu cephesine sonradan dikdörtgen planlı yapının zemin katı muhtarlık üst katıda Vakıflar Müdürlüğü'nün lojmanı olarak kullanılmaktadır. Eğimli bir arazi üzerine inşa yapılmıştır. Yapı yonu moloz taş malzeme ile inşa edilmiştir. Yapım tarihiyle ilgili kesin bir bilgi yoktur. Yapının sadece kuzey cephesi açıktır. Diğer cepheleri sivil mimarilerle bitişik nizamda inşa edilmiştir. Orijinal üst örtüsünün tonoz olduğu yapıdaki izlerden hala görülebilmektedir. Yapılan onarımlarda kırma çatı yapılarak oluklu kiremitle kaplanmıştır.

Şekil 4.27. a)Kemer kaya Cami restorasyon öncesi (Anonim 2018), b) restorasyon sonrası, 2019

Osmanlı Dönemi Öncesi

Tek mekândan oluşan şapel, içten yarım daire dıştan ise beşgen bir apside sahiptir. Yapının yapım tarihi tam olarak bilinmemektedir. Yapı günümüzde iki katlıdır. Orijinalinde zemin katın ne olarak kullanıldığı bilinmemektedir. Günümüzde apside yer alan mevcut pencerelerin yerinde daha küçük pencerelerin olduğu düşünülmektedir. Yapının üst örtüsünün tonoz olduğu üst katta görülen tonoz yastık izlerinden

anlaşılmaktadır. Yapının kuzeybatısında yer alan giriş muhtemel orijinal şapel girişidir. Şapel olarak kullanıldığı dönemden günümüze ulaşan herhangi bir bezeme elemanı yoktur.

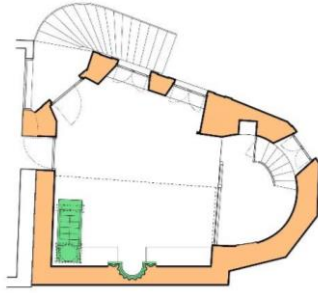

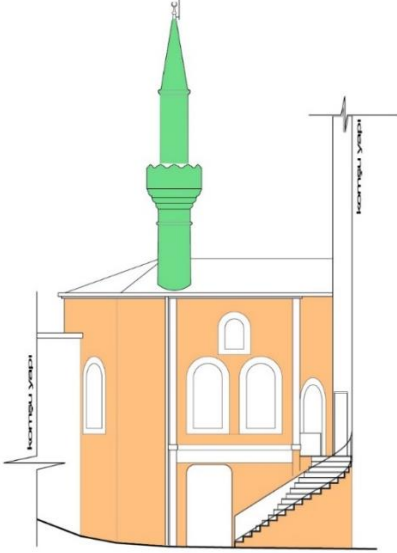
Osmanlı Dönemi

Doğu cephesinde camiye çevrildikten sonra apsisin kuzey ucunda yer alan kalın duvarların üzerine minare eklenmiştir. Minare pişmiş tuğla malzemeli, yuvarlak gövdeli, tek şerefeli, konik külahlıdır. Külah kısmı kurşunla kaplanmıştır (Şekil 4.28) Yuvarlak kemerli taş söveli ahşap bir kapıdan harime giriş sağlanmaktadır. Harim oldukça küçük olmakla birlikte yuvarlak kemerli, taş söveli, ahşap kanatlı iki adet pencere ile aydınlatılmaktadır. Harim bölümünden ahşap merdivenlerle üst mahfile çıkılmaktadır. Yapının güney cephesinde dikdörtgen formda, yivli taş orijinal olmayan mihrap vardır. Mihrabın kemer alınlığında iki adet rozet çiçek ve bordürde aynalı madalyonlar süslemeler görülmektedir. Caminin yakın dönemde yapıldığı anlaşılan sade bir minberi bulunmaktadır. Yapı olarak küçük olduğundan dolayı vaaz kürsüsü yoktur. Batı cephesine bitişik beş katlı apartmanın birinci katı camiye tahsis edilmiştir. Bu bölüme 16 basamaklı döner merdiven ile ulaşılan ana girişin sağında bulunan kapı ile girilmektedir. Caminin zemin katı 1992’de şadırvan, giriş mescidi ve tuvalete dönüştürülmüştür (Çizelge 4.6).

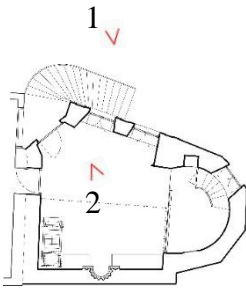

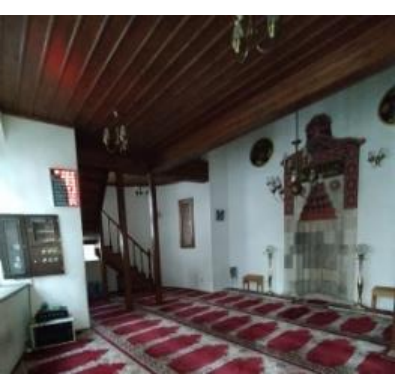
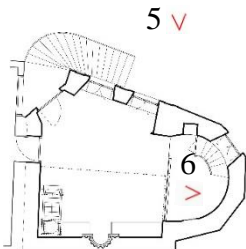

Şekil 4.28. Kemer kaya Cami üstten görünüm ve minare (Sanat Tarihi Raporları 2018)

Çizelge 4.6. Kemer kaya Şapeli'nin Kemer kaya Sarmaşıklı Cami'ye dönüştürülmesindeki değişimin mimari analizi

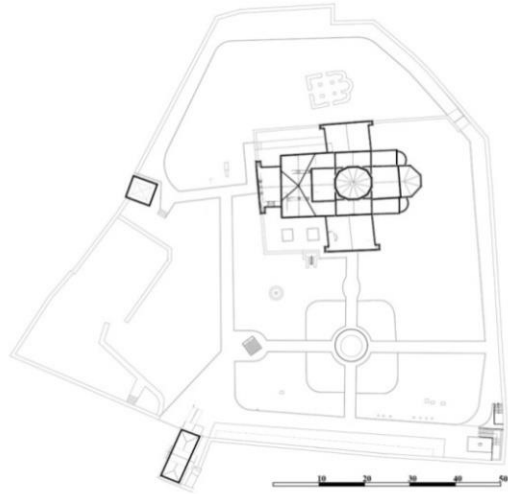
Yapım Yılı	Bilinmiyor	
Kilise Adı	Kemer kaya Şapeli	
Camiye Çevrilme Tarihi	1553'ten Önce	
Cami Adı	Kemer kaya Sarmaşıklı Cami	
MİMARİ DEĞİŞİM ANALİZİ	PLAN	
	KESİT	
	GÖRÜNÜŞ	
Lejant	 Özgün Dönem (Kilise) Osmanlı Dönemi (Cami)	

Çizelge 4.7. Kemer kaya Sarmaşıklı Cami dış cephe ve iç mekân görseller

Caminin Adı	Kemer kaya Sarmaşıklı Cami	
Plan / Fotoğraf Yönü	Cepheler	İç Mekanlar
	1 	2
	3 	4
	5 	6

4.4. St. Sophia Kilisesi'nin (Cami-i Ayasofya, Ayasofya Cami) Analizi

Bu yapı, Hz. İsa'nın vasıflarından birine 'Kutsal Bilgelige' ithaf edilmiştir ve Orta Çağ'da St. Sophia adıyla anılan İstanbul, İznik, Vize, Trabzon, Ohri, Selanik ve Kiev'de yapılan kiliselerden biridir. Yapının inşaatında Bizans, Gürcü, Ermeni ve Selçuklu ustaları rol almıştır (Mercangöz 2014). Kilise, kentin batısında Fatih Mahallesi'nde merkeze 3 km uzaklıkta bulunmaktadır. Kommenos ailesinden I.Manouel döneminde (1238-1263) 1250-1260 yılları arasında yaptırılmıştır (Vakıflar Genel Müdürlüğü).Günümüze kadar en iyi biçimde gelebilen kiliselerden biridir. 1573 yılında camiye çevrilen yapı 1916 yılındaki Rus işgali sırasında Ruslar tarafından silah deposu ve askeri hastane olarak kullanılmıştır.1957-1961 yıllarında Edinburgh Üniversitesi'nden Russel Trust tarafından sıvaların temizlenerek fresklerin ortaya çıkarılmasıyla 1966 yılında müzeye dönüştürülmüştür. 2012 yılında Trabzon Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından mahkeme kararıyla teslim alınarak tekrar camiye çevrilmiştir. İlk yapıldığı yıllarda manastır olarak kullanıldığı, güney tarafındaki duvar kalıntılarından dolayı düşünülmektedir. Burada küçük basamaklı merdivenlerle inilen mezar odası vardır. Bu mezar odasının gürcü prensine ait olabileceği söylenmektedir (Şekil 4.29). Günümüzde tekrardan restorasyon çalışmalarına başlanmıştır ve halen devam etmektedir (Çizelge 4.9). Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü ile yapılan görüşmelerde restorasyon çalışmalarında yapı içerisinde bulunan fresklere namaz vakitlerinde karartma uygulanacağı diğer zamanlarda ise müze olarak ziyaretçilerin görebilmesine olanak sağlanacağı bilgisi alınmıştır.

Şekil 4.29. Ayasofya Cami vaziyet planı (Anonim 2018)

Osmanlı Dönemi Öncesi

Özgününde kilise tepelik bir alanda, düz bir zemine oturtmak amacıyla yapılan podyuma oturmaktadır. Podyumun çevresinde on sekiz kadar kemerli mezar nişi (arkosolium) bulunmaktadır (Mercangöz 2014). Kapalı kollu haç planlı, üç nefli ve apsisli, narteksi olan, kuzey, güney ve batısında revaklı üç girişi bulunan bir yapıdır. Revakların en büyüğü güneyde olanıdır. Diğer revaklara göre daha gösterişli, plastik ve hareketli tek cephesidir (Şekil4.30). Ortadaki apsis beş köşeli yanlardakiler ise yuvarlak şekildedir. Apsislerin ortada çokgen yanlarda yuvarlak olarak yapılması Trabzon kiliselerinde karşımıza çıkmaktadır. Ana apsisde üç yuvarlak kemerli pencere açıklığı, yan apsislerde daha dar pencereler bulunmaktadır. Ortadaki apsis penceresinin üzerinde Trabzon Kommenos hanedanının arması kabul edilen kartal figürü yer almaktadır (Şekil4.31). Dört sütuna oturan yüksek kasnaklı bir kubbeye sahiptir. Dört yönden beşik tonozlu haç kolları merkezi alan olan naosa açılmaktadır. Kilisenin batısındaki narteks iki katlıdır. Duvarda nartekse açılan kapının solunda üst kata çıkılan demir merdiven bulunmaktadır. Üst oda şapel olarak kullanıldığı düşünülmektedir. (Şekil 4.32). Batı cephesinde Selçuklu taş süslemeciliğinin örnekleri olan mukarnaslı nişler yapılmıştır. Kilise yapısında Selçuklu tarzı bezemelerinden Türk ustalarında çalıştığı anlaşılmaktadır (Tuluk & Düzenli, 2010). 1427 yılında yapıdan bağımsız olarak batısına kare tabanlı çan kulesi ilave edilmiştir.

Şekil 4.30. Ayasofya Cami kuzey, batı ve güney cephesi (Anonim 2018)

Şekil 4.31. Ayasofya Cami doğu cephesi, apsis, taş kabartma (Kartal figürü) (Anonim 2018)

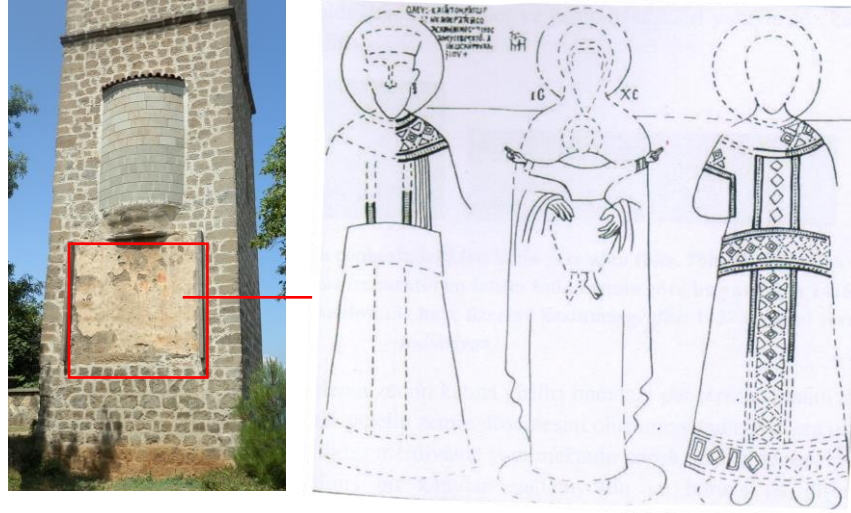
Şekil 4.32. Şapel kuzey duvarı (Anonim 2018)

Binanın güney cephesinde Âdem'le Havva'nın yaratılışı kabartma olarak bir friz halinde anlatılmıştır. Yine bu cephede kemerin kilit taşı üzerinde Komnenos ailesinin sembolü olan tek başlı kartal motifi vardır. Tüm cephelerde geometrik ve bitkisel süslemeler, kuş figürleri ve hayali yaratıklar görülmektedir (Yıldız 2017).

Çan Kulesi

Yapının doğusuna bulunan harç üzerinde tespit edilen bir yazıda 1427 yılında inşa edilmeye başladığı yazılmıştır. Kulenin, manastıra ait olan kilisenin bir parçası olduğu söylenebilir. Sophia Kilisesi'nin 24 m kadar batısında yapılmıştır. Kulenin yapım tarihi olarak fresklerde görülen 1443 yılı kabul edilmiştir. Kare planlı, güney cephesinde zeminden kemerli bir giriş vardır. Bir diğer giriş ise ahşap merdivenlerle ulaşılan şapel girişidir. Kulenin ilk katı şapel olarak düzenlenmiş, duvarları 15. yüzyıla ait fresklerle

süslenmiş ve üstü tonozla örtülmüştür. Kaynaklarda yukarıya ulaşmak için duvar içinden bir dehlizden geçildiği söylenmektedir. Ancak günümüzde buna ait bir iz bulunmamaktadır. Doğu cephesinde silme ile sınırlanan bir fresk kompozisyonu vardır (Şekil 4.33). Kulenin üst kısımlarının deniz feneri ve rasathane gibi kullanıldığı söylenmektedir.

Şekil 4.33. Çan Kulesi'nin doğu cephesi alt kısmı ve IV. Aleksios (1416-20) ve IV. Ioannes (1429-30) arasında kucağında çocuk İsa ile Meryem (Theotokos) tasvirinin çizimi (Bryer ve Winfield 1985)

Osmanlı Dönemi

Yapının sonraki kullanımlarına ilişkin bilgileri S. Eyice'nin İslam Ansiklopedisi'ndeki Ayasofya Cami maddesinde şu şekilde buluyoruz: '1830-1840 yıllarında caminin cemaati olmadığından bakımsız durumda bulunduğu anlaşılmaktadır. 1281 (1864-65) yılında Trabzon'a teftişe gelen Bursalı Rıza Efendinin öncülüğüyle camide büyük ölçüde tamirat yapılmış, açıkta olan fresko duvar resmi kapatılmıştır. 1880'lerde Ayasofya askeri depo haline getirilmiş, fakat az sonra önemli ölçüde bir tamir daha görmüştür. Yüzyılın sonlarında caminin bir kolera salgınında tecrit hane olarak kullanıldığına dair rivayet vardır. 1916-1918'de Trabzon'un Ruslar tarafından işgali yıllarında Rus arkeologlar burada bazı araştırmalar yapmışlardır. 1940'lı yıllarda II. Dünya Harbi sırasında Ayasofya tekrar askeri depo yapılmış ve hatta içinde benzin varilleri muhafaza edilmiştir. 1957'de yeniden ibadete açılan cami 1958'den itibaren içindeki freskoların meydana çıkarılması gayesiyle kapatılmış ve çalışmalara başlanmıştır.'

Yapının güney duvarına mihrap ve minber 1573 yılında eklenmiştir. Çan kulesi minare olarak kullanılmıştır. Güney portalinde yer alan sütunların arasına mihrap yerleştirilmiştir. Mihrabın iki yanındaki boşluklara söveli büyük pencereler açılmıştır. Güney portalinin doğu ve batı duvarlarındaki beşik kemerli pencere boşlukları büyütülerek söveli, lentolu pencerelere çevrilmiştir. Batı portalin güney duvarındaki pencereler kapatılmıştır.

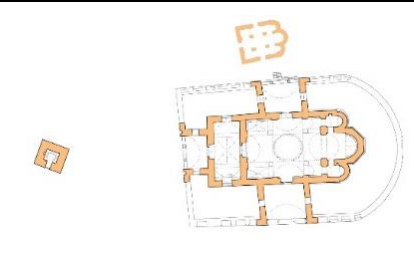
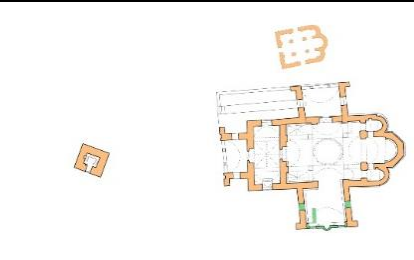
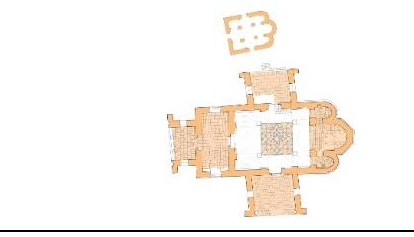
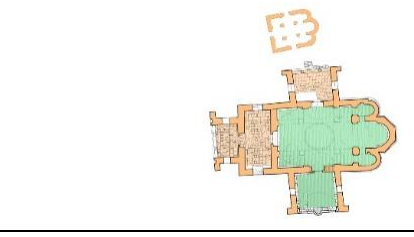
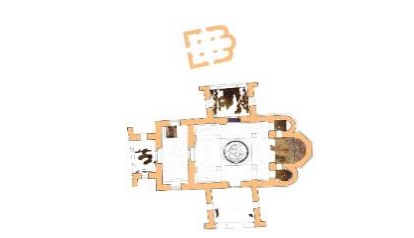
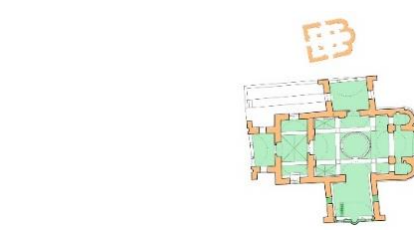

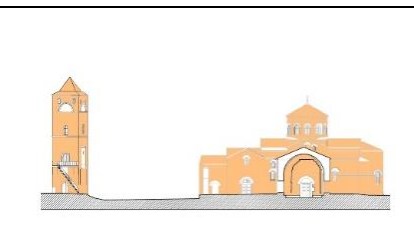
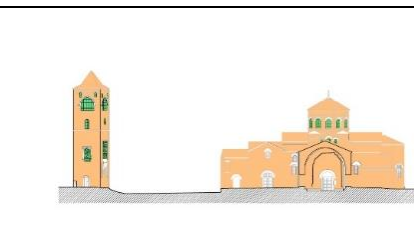

Yapının orijinal girişleri korunmuş, sadece güney portal girişi kaldırılmıştır. Yapının batı cephesine bakan avluda orijinal hali çan kulesi olan yapı minare olarak kullanılmıştır. Kuzey portalini son cemaat mahali olarak kullanılmıştır. Osmanlı Dönemi'nde eklenmiş bir mekân izi görülmemektedir. İç mekânı fresklerle bezeli olduğu için Osmanlı Dönemi'nde camiye çevrilirken üzerleri kapatılmıştır (Çizelge 4.8).

1916 yılındaki Rus işgaline kadar cami olarak kullanılmıştır. İşgal yıllarında askeri hastane ve silah deposu olarak kullanılmıştır. 1958 yılında müzeye dönüştürüldüğünü Tuluk (2010) söylerken, Sanat tarihi raporlarında 1957-1961 yılları arasında Edinburgh Üniversitesi'nden Russell Trust tarafından sıvaları temizlenerek freskler ortaya çıkarıldıktan sonra 1966 yılında müze haline dönüştürüldüğü yer almaktadır. 2012 yılında mahkeme kararıyla Trabzon Vakıflar Bölge Müdürlüğüne teslim edilmiştir. Yapı tekrardan camiye çevrilmiştir (Şekil 4.34)

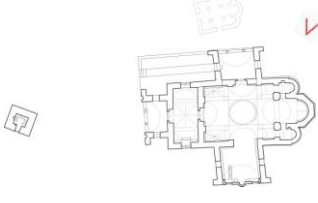

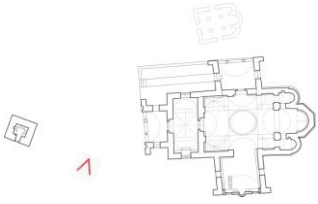

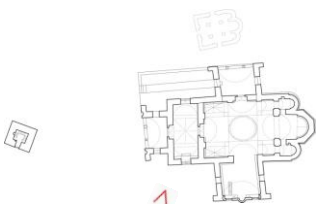

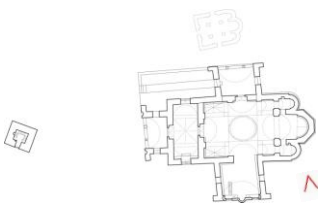

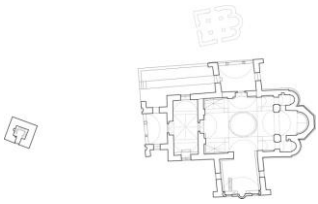

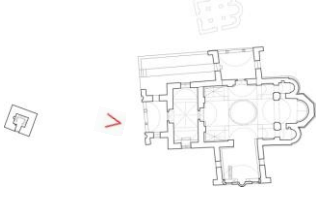

Şekil 4.34. 1925 tarihli bir kartpostalda yapının güneydoğudan bir görünümü (Mercangöz 2014)

Çizelge 4.8. St.Sophia Kilisesinin Ayasofya Camiye dönüştürülmesindeki değişimin mimari analizi

Yapım Yılı		1238-1263	
Kilise Adı		St. Sophia Kilisesi	
Camiye Çev. Tar.		1572	
Cami Adı		Ayasofya Cami	
MİMARİ DEĞİŞİM ANALİZİ	PLAN	Özgün Dönem	Osmanlı Dönemi
			
	DÖŞEME PLANI		
	TAVAN PLANI		
	KESİT		
GÖRÜNÜŞ			
Lejant		 Özgün Dönem (Kilise)	 Osmanlı Dönemi (Cami)

Çizelge 4.9. Ayasofya Cami dış cephe görselleri

Caminin Adı	Ayasofya Cami
Plan / Fotoğraf Yönü	Cephe
	
	
	
	
	
	
	

4.5. St. Andrea Kilisesi'nin (Molla Siyah Cami) Analizi

Şehrin Pazarkapı Mahallesi'nde yer alan kilise Aziz Andrea'ye (Hz.İsa'nın oniki havarisinden biri) ithafen yapılmıştır. Aziz Andrea Hristiyanlığı yaymak için İmparator Diocletianus zamanında Trabzon'a gelmiştir (Vakıflar Genel Müdürlüğü Sanat Tarihi Raporu 2018). Yapımı Tuluk ve Düzenli'nin de bahsettiği üzere Millet'e göre 11.yy. olarak tarihlendirilebilmektedir. Plan olarak tipik Anadolu kiliselerine benzeyen yapı kentin en eski kiliselerinden biridir. Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne aittir. Günümüzde restore edilmiştir. (Çizelge 4.11).Ancak üç nefli ve narteksinin olmayışı tipik 'plato kiliseleri' nden farklılaştırır. Apsislerin ikisi dışarıdan dairesel ortadaki ise beş köşelidir. Sonradan kuzey girişi ilave edilmiştir. Nefleri dört sütun ayırır ve üst örtüsü beşik tonozdur.

Osmanlı Dönemi Öncesi

Yapı kesme moloz taş malzemedен üç nefli ve üç apsisli olarak inşa edilmiştir. Ana apsis beşgen, yandaki iki apsis dairevi formunda olup içerden üç apsiste at nalı planlıdır. Dikdörtgen planlıdır. Yapının üzeri beşik tonozlarla örtülmüştür. Kilise döneminde yalnızca batı cephesinden giriş yapılmaktadır (Şekil4.35).

Şekil 4.35. Molla Siyah Cami batı cephe, 2019

Batı ve Güney cephesindeki dar uzun yuvarlak kemerli pencerelerle iç mekân aydınlatılmaktadır. Pencereler sövesiz olup, bölgedeki diğer kiliselerdeki gibi iç kısma doğru genişlemektedir. Batı cephedeki ana girişin üst kısmında yer alan pencereler yuvarlak kemerli olup kemer alınlığı tuğla malzemedir. Kuzey, batı ve güney cepheleri kaba yonu taş malzeme ile örülmüştür. Doğu cephesi ise kesme taş malzeme ile örülmüştür (Şekil 4.36) Yapının iç kısmında nefler yuvarlak kemerli geçişlerle birbirinden ayrılmaktadır. Orta nefi taşıyan kemerler iki adet taş iki adet mermer sütun üzerine oturmaktadır. Sütunlar silindirik gövdeli ve sütun başlıkları oldukça sadedir. Kilise döneminde bulunan mozaik ve freskler camiye dönüştürüldükten sonra kapatılmıştır.

Şekil 4.36. Molla Siyah Cami doğu cephe, 2019

Osmanlı Dönemi

Lowry yapının 1610 yılından önce camiye çevrildiğini şu yorumla yapmaktadır: “*Onun 1610’da şehri ziyaretinde eski St. Andre Kilisesi’nin yöresel gelenekte henüz canlılığını korumakta olması camiye dönüştürülmesinin pek uzak bir geçmişte olamayacağını kanıtlamaktadır. Diğer bir deyişle 1553’de burası henüz kilise olmuş olabilirdi.*” (Trabzon Vakıflar Bölge Müdürlüğü Sanat Tarihi Raporları 2018).1523 ve 1553 Tahrir Defterleri’nde yapının bulunduğu Aşağıhisar bölgesinde Hristiyan nüfusun olmadığı

belirtilmektedir. Müslüman bir çevrede kilisenin camiye çevrildiği ihtimali daha güçlenmektedir. Bu bilgilere göre 1557'den önce camiye/mescide çevrildiği düşünülmektedir. Kilise ilk başlarda Nakip Cami ismini almıştır. Sonradan Molla Siyah olarak adlandırılmıştır. Yapıya kesme, moloz taş malzeme ile örülmüş kuzey portalı ve kuzey girişi eklenmiştir (Şekil 4.37). Bu bölüm son cemaat yeri olarak kullanılmıştır. Son cemaat yerinden harime üç adet dikdörtgen formda, kesme taş söveli, ahşap kanatlı pencere açılmıştır. Harime giriş ise yuvarlak kemerli, kesme taş söveli ahşap kanatlı kapıdan yapılmaktadır. Tuğla beşik kemerli batı girişi taş malzeme ile örülerek kapatılmıştır. Güney ve doğu pencereleri korunmuştur. Güney cephesindeki son cemaat mahaline sonradan pencereler açılmıştır. Caminin mihrabı kesme taş malzemeli, beşgen nişli ve sadedir. Yapının minaresi yoktur. Caminin içerisinde herhangi bir döneme ait süsleme yoktur (Çizelge 4.10). Yapının bütün tonoz örtüsü 1957 yılında betonla kaplanmıştır. Yapının batı cephesine dikdörtgen planlı betonarme malzemeli muhdes kapalı şadırvan (günümüzde mevcut değil) yakın dönemde eklenmiştir.

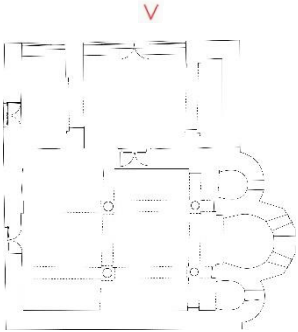

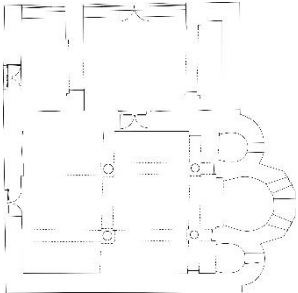

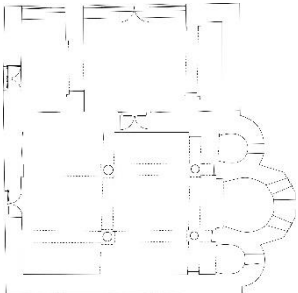

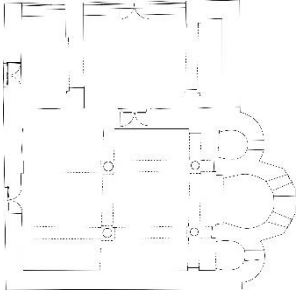

Şekil 4.37. Molla Siyah Cami Kuzey Cephe restorasyon öncesi (Anonim 2018) ve restorasyon sonrası, 2019

Çizelge 4.10. St. Andrea Kilisesinin Molla Siyah Cami'ye dönüştürülmesindeki değişimin mimari analizi

Yapım Yılı		11.yy-14.yy	
Kilise Adı		St. Andrea Kilisesi	
Camiye Çev. Tar.		1557	
Cami Adı		Molla Siyah Cami	
MİMARİ DEĞİŞİM ANALİZİ	GÖRÜNÜŞ	<p>Özgün Dönem</p>	<p>Osmanlı Dönemi</p>
	KESİT		
	PLAN		
Lejant			<p>Özgün 1. Dönem (Kilise) Özgün 2. Dönem (Kilise) Osmanlı Dönemi (Cami)</p>

Çizelge 4.11. Molla Siyah Cami dış cephe ve iç mekân görseller

Caminin Adı	Molla Siyah Cami
Plan / Fotoğraf Yönü	Cepheler
	
	
	
	

4.6. Kindinar Mahallesi Şapeli'nin (Fatih Küçük Cami) Analizi

Kentin surlarının dışında, güneyde Bahçecik Mahallesi'nde 14. yy.da inşa edilmiştir. Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne aittir. Yapı 2011 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir (Çizelge 4.13). Yapının ana hatlarına uymayan düzenlemelerden yapıya birtakım eklemelerin yapıldığı anlaşılmaktadır (Şekil 4.38). Yapının camiye çevrilme tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte en geç 1665 yılına kadar camiye çevrildiği düşünülmektedir.1553 yılı Tahrir Defteri'nde 30 Müslüman nüfusu olan Mahalle-i Kindinar olarak geçmektedir. Aynı mahalle de 1583 yılı Tahrir Defteri'nde nüfus 80 Müslüman ve 80 Hristiyan-Rum olarak kayda geçmiştir (Lowry, 2010).

Şekil 4.38. Küçük Fatih Cami, 2019

Osmanlı Dönemi Öncesi

Yığma teknikte taş malzeme ile yapılmıştır. Tek nefli yapının dışarıdan beş köşeli apsisi bulunmaktadır. Beş köşeli apsisin üzerinde her cephede birer pencere ve pencereleri kemerleriyle birbirine bağlayan taş silmeler vardır. Yapının iç bölümleri arasında geçişler yuvarlak kemerlerle sağlanır. Yan bölümlerin çatı örtüsü içerden beşik tonoz, dışarıdan beşik tonozdur. Kilise döneminde yapıya muhtemel girişin batıdan yapıldığı düşünülmektedir. Günümüzde batı cephesinde kadınlar mahfili olarak kullanılan bir yapı mevcuttur. Kilise döneminden günümüze ulaşan giriş portalindeki yivli sütun parçası dikkat çekmektedir (Şekil 4.39).

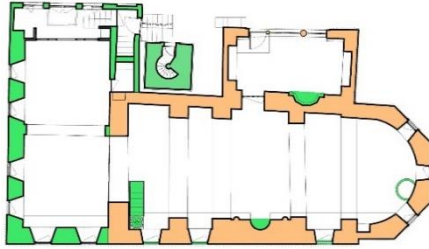
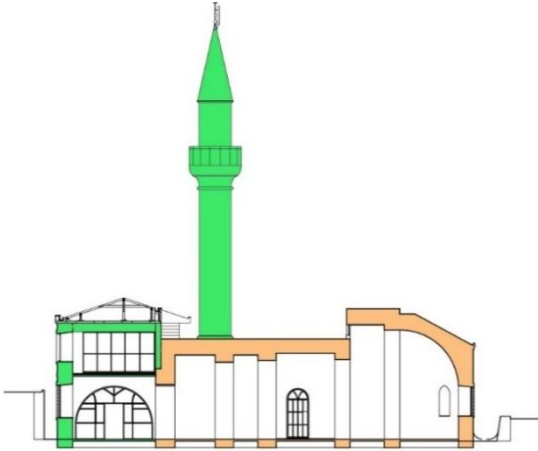
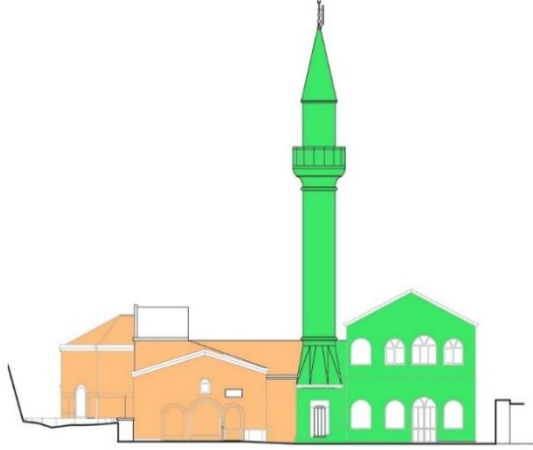

Şekil 4.39. Küçük Fatih Cami Giriş Portalı

Osmanlı Dönemi

Yapının camiye çevrilme tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Kuzey portalinin batısına minare eklenmiştir. Son cemaat yeri olarak kuzey portalı kullanılmaktadır. Yapının batı duvarı yakın zamanda kaldırılarak yanına ek iki katlı bir mekân yapılmıştır. Batı girişi kaldırılmış, mevcut giriş kuzeyden açılmıştır. Eklenen mekânın zemin katı günümüzde kadınlar mahfili olarak kullanılmaktadır. Üst katı ise dersane olarak işlevlendirilmiştir. Güney cephesine yer alan söveli, basık kemerli pencereler camiye dönüştürüldükten sonra açılmıştır (Çizelge 4.12).

Çizelge 4.12. Kindinar Mahallesi Şapeli'nin Fatih Küçük Cami'ye dönüştürülmesindeki değişimin mimari analizi

Yapım Yılı	14. yüzyıl	
Kilise Adı	Kindinar Mahallesi Şapeli	
Camiye Çevrilme Tarihi	1665'ten Önce	
Cami Adı	Fatih Küçük Cami	
MİMARİ DEĞİŞİM ANALİZİ	PLAN	
	KESİT	
	GÖRÜNÜŞ	
Lejant	 Özgün Dönem (Kilise) Osmanlı Dönemi (Cami)	

Çizelge 4.13. Fatih Küçük Cami dış cephe ve iç mekân görseller

Caminin Adı	Fatih Küçük Cami	
Plan / Fotoğraf Yönü	Cepheler	İç Mekanlar
	<p>1</p> 	<p>2</p>
	<p>3</p> 	<p>4</p>
	<p>5</p> 	<p>6</p>
	<p>7</p> 	<p>8</p>

4.7. St. Philip Kilisesi' nin (Kudrettin Cami) Analizi

Yapı, kentin Esentepe Mahallesi'nde bulunmaktadır.14.yy.'da III. Alexios'un (1349-1390) kızı Anna Komnenos tarafından İsa'nın havarilerinden St. Philip hatırasına ithafen yaptırıldığı söylenmektedir. Yapıldığı dönemde tek apsisli ve kubbeli şapel niteliğindedir. Osmanlı'nın 1461'de Trabzon kentini topraklarına katmasıyla birlikte katedrale dönüştürülmüştür. Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne aittir. 2010 yılında Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir (Çizelge 4.15). Batısına geniş bir mekân (narteks) eklenmiştir (Tuluk & Düzenli, 2010). Kiliseden katedrale çevrilirken Kafkas mimarisinin özelliğini yansıtan on iki pencerele bir kubbe ilave edilmiştir (Şekil 4.40).

Şekil 4.40. Kudrettin Cami Kuzey Cephesi, 2019

Osmanlı Dönemi Öncesi

Yapı tek apsisli ve dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiştir. İlk olarak şapel olarak yapılan yapı sonradan katedrale çevrilmiştir. Yapıldığı dönemde apsis dışardan poligonal içten ise yuvarlaktır. Bizans Kilise Mimarisi ve üslubundan farklı olarak yumuşak, muntazam kesilmiş taşlar, yüksek kasnaklı kubbe özellikleriyle Kafkas mimarisini yansıtmaktadır. Kubbede bulunan kasnağın köşegen oluşu yöreye ait bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Kubbeyi dört adet yuvarlak kemer taşımaktadır. Kubbeye geçişler

tromplarla sağlanmıştır. Batı cephesinde iki adet yuvarlak kemerli, kesme taş malzemeli dikdörtgen formda pencere bulunmaktadır. Kilise döneminde yapılan ve günümüze kadar ulaşan kubbe saçak ve kasnağında bezeme motifleri bulunmaktadır (Şekil 4.41).

Şekil 4.41. Kudrettin Cami Batı cephesi ve kubbesi (Trabzon Vakıflar Bölge Müdürlüğü 2018)

Osmanlı Dönemi

Doğusundan geçen yol dolayısıyla apsisi yıkılmıştır. Günümüzde mevcut değildir. (Şekil 4.42). Yapının orijinal girişi kaldırılmıştır. Camiye dönüştürüldükten sonra son cemaat yeri, kadınlar mahfili, minber, mihrap ve tek şerefeli minare eklenmiştir. Kuzey Cephesine eklenen dikdörtgen planlı son cemaat yeri kapalı bir alandır. Son cemaat yeri kareye yakın dikdörtgen üç adet pencere ile aydınlatılmaktadır. Üzeri Marsilya kiremit ile kaplanmıştır. Harim kısmına son cemaat mahalinden iki ahşap kapı ile geçilmektedir. Restorasyon öncesinde kubbeye geçişlerdeki trompların üzerinde bakır yuvarlak plakaların her birine dört halifenin ismi yazılmıştır. Kuzey cephesinde ana girişin doğusunda bulunan kapıdan üst mahfile merdivenlerle çıkış sağlanmaktadır. Üst mahfil beş adet yuvarlak kemerli pencere ile aydınlatılmaktadır. Yapının kilise zamanında yapılan ana duvarına kemer formunda camekan harim kısmının görülebilmesi için açılmıştır. Kadınlar mahfilinden minareye çıkılmaktadır (Çizelge 4.9.). Güney duvarına oturan ve kubbeye bitişik şekilde minare yapılmıştır. Düzgün yonu taş ile inşa edilmiş minare beton şerife korkulukları dışında özgündür. Tek şerefeli, ay alemlı, kurşun külahlı ve silindirik gövdelidir (Şekil 4.43)

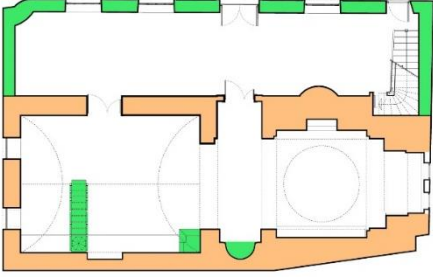
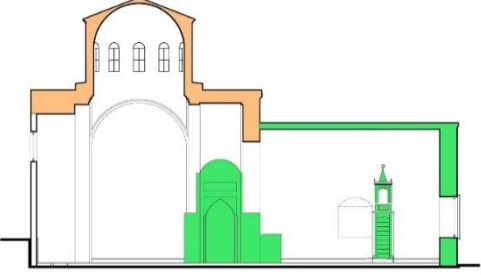
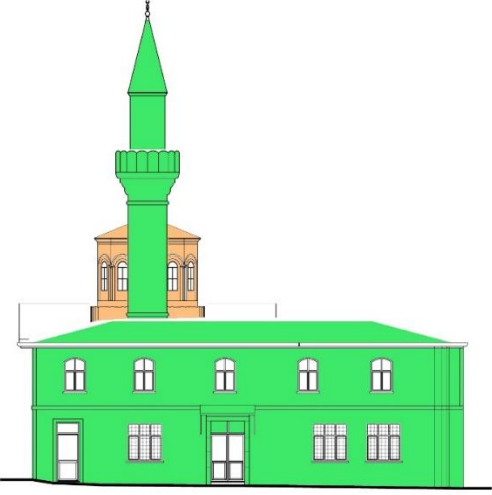

Şekil 4.42. Kudrettin Cami doğu cephesi

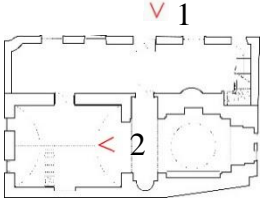

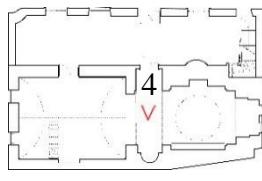

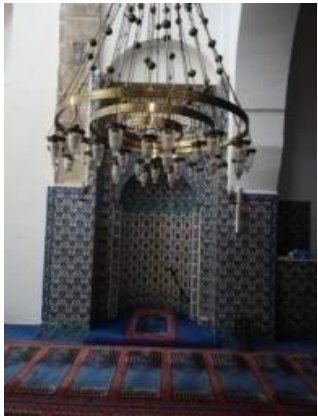
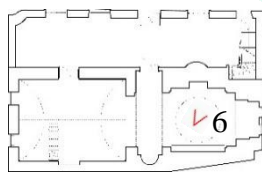

Şekil 4.43. Kudrettin Cami minare (Anonim 2018)

Çizelge 4.14. St. Philip Kilisesi'nin Kudrettin Cami'ye dönüştürülmesindeki değişimin mimari analizi

Yapım Yılı	1349-1390	
Kilise Adı	St.Philip Kilisesi	
Camiye Çevrilme Tarihi	1665	
Cami Adı	Kudrettin Cami	
MİMARİ DEĞİŞİM ANALİZİ	PLAN	
	KESİT	
	GÖRÜNÜŞ	
Lejant	 Özgün Dönem (Kilise) Osmanlı Dönemi (Cami)	

Çizelge 4.15. Kudrettin Cami dış cephe ve iç mekân görseller

Caminin Adı	Kudrettin Cami	
Plan / Fotoğraf Yönü	Cephe	İç Mekanlar
	1 	2
	3 	4
	5 	6

5. TARTIŞMA ve SONUÇ

Tezde, Osmanlı Dönemi'nde Trabzon kentinde kiliseden camiye dönüştürülen yapılar ele alınmıştır. Komnenos Hanedanlığı tarafından yönetilen kent, Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle köklü değişimleri de beraberinde getirmiştir. Fiziksel değişimin yanında toplumsal dönüşümlerinde yaşandığı önemli kırılma noktasıdır.

Doğu'dan gelen malların Batı'ya ulaştıran bir liman kenti olmasından dolayı Trabzon kenti İran, Anadolu ve Ermenistan gibi ülkelerin izlerini taşıdığı söylenebilmektedir. Örneğin kubbe kullanımı uygulamada farklılıklar olsa da Ermenistan'ın etkisi, geniş portik kullanımı da Gürcistan etkisi olmuştur. Ticaret yolları bağlantısı sebebiyle Rus kilise mimarisinin etkileri kentte görülmektedir. Trabzon, Anadolu kentleri gibi Doğu'dan etkilenmiştir. Farklı ülkelerin mimarilerini birleştirip kendine özgü bir mimari ortaya koymuştur.

Kommenos Hanedanlığının yönetiminde bulunan Trabzon, 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet'in fethiyle (1461) birlikte Türkiye Cumhuriyeti kurulana kadar Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinde kalmıştır. Osmanlı'nın yönetimi altına aldığı bölgelerde kilise yapılarını camiye çevirme anlayışı 1331 yılında Orhan Bey'in İznik'teki Ayasofya Kilisesi'ni dönüştürmesiyle başlamıştır. Orhan Bey'in yaptığı bu uygulamayı diğer padişahlar da devam ettirmiştir. Bu uygulama ile zaman içerisinde kullanılmayacak olan binaları yeniden işlevlendirerek kültürel mirasın günümüze kadar gelmesini sağlamıştır.

Osmanlıda bir şehir fethedildiğinde askerler ve o bölgeye yerleştirdiği halk (iskân politikası) için ibadet mekanına ihtiyaç duyulmaktaydı. Ortaya çıkan bu ihtiyacı karşılamanın en hızlı ve maliyetsiz olanı şehirdeki en büyük kiliseyi (Panagia Chrysocephalos) camiye çevirmektir. Şehirdeki en büyük ve önemli kiliseyi camiye çevirmek bir anlamda da kesin hakimiyeti sağlamak adına Osmanlıda önemli bir adım olarak karşımıza çıkmaktadır. Şehrin merkezi konumunda olan Ortahisar bölgesi ilk çevrilen cami olan Panagia Chrysocephalos Kilisesi (Fatih Cami) etrafına yerleştirdiği halk ile Müslüman mahallesine dönüştürülmüştür. İnşa edilen ikinci Müslüman ibadethanesi olarak Ortahisar'ın güneyinde fetihten 9 yıl sonra Osmanlı yapısı olan bir

mescit inşa edilmiştir. Büyüyen kentle birlikte yeni ibadethanelere ihtiyaç duyulmuştur. İnşa edilen mescit yakınlarında şapel ya da kilise olmadığından yeni bir yapı yapılarak gereksinim karşılandığı düşünülmektedir. Yeni oluşan Müslüman mahallelerinde mescitler inşa edilmiştir. İbadethanelerin isimleri mahalle isimleri olarak anıldığı tahrir defterlerinde karşımıza çıkmaktadır. Kentte var olan demografik yapının değişmesi ile birlikte Hristiyan mahallelerinde bulunan şapel ya da kiliseler camiye dönüştürülmüştür.

Trabzon kentinde kilise mimarisini bazilikal plan tipi, beşgen apsisli özelliklerin Anadolu kökenli olduğu söylenmektedir. Selçukluların Anadolu'da etkili olduğu dönemlerden sonra inşa edilmiş kiliseler, günümüze kadar ulaşan kiliselerin çoğunu kapsamaktadır.

Çalışma kapsamında ele alınan Trabzon kentinde 15. yüzyılda fetih sonrası değişen demografik (Hristiyan ve Müslüman nüfus) yapıyla birlikte kentsel mekânda kiliseden camiye çevrilen 7 adet Ortahisar Fatih Cami, Ayasofya Cami, Yeni Cuma Cami, Molla Siyah Cami, Kemer kaya Cami, Kudrettin Cami, Fatih Küçük Cami yapılarının özgün mimarileri ve camiye çevrildikten sonraki durumlarını karşılaştırılmıştır. Mimari özellikleri, plan, kesit ve cephe üzerinden incelenmiş, çizelgeler ve tablolar oluşturulmuştur. Yapıların tümü işlev olarak günümüzde cami niteliğindedir.

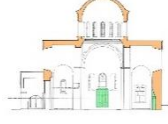
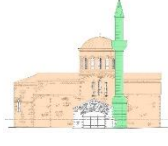

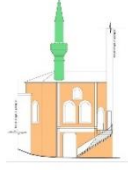
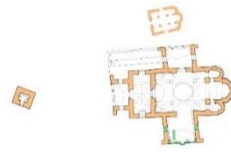
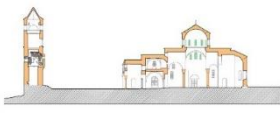
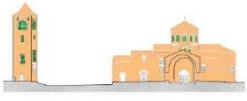
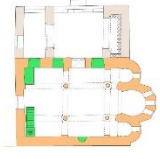
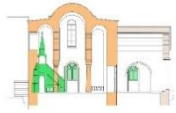

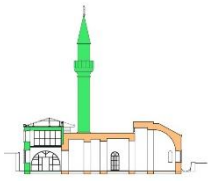
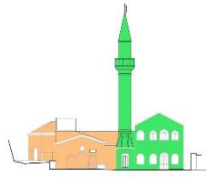
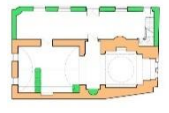
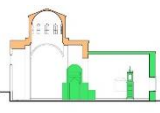
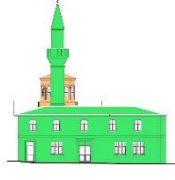

Kilise yapılarının bir kısmı (Ortahisar Fatih, Yeni Cuma, Ayasofya) kentin fethedilmesinden hemen sonra camiye çevrilirken bazıları da (Molla Siyah, Fatih Küçük, Sarmaşıklı ve Kudrettin Cami) Müslüman nüfusun ve mahallenin artmasıyla doğru orantılı olarak camiye çevrilmiştir. Kentin Kâbe ile yaklaşık aynı meridyende bulunması Bizans kiliselerinin camiye dönüştürmede mekânsal olarak kolaylık sağlamıştır. Yapıların güney duvarına mihrap nişi yerleştirilmiştir. Kiliselerin giriş cephesi olan Batı cephesindeki kapılar Ortahisar Fatih ve Ayasofya Cami de korunurken diğer yapılarda kapatılmıştır. Fresk ve bezemeler buldukları yapıların çoğunda camiye çevrildikten sonra sıva ile kapatılmıştır.

Caminin bölümlerinden minare, minber ve mihrap öncelikli olarak kilise yapılarına eklenmiştir. Yapılan bu eklemeler Müslüman halkın ibadetini gerçekleştirmesi için gereken işlev değişikliğini karşılamaktadır. Yedi tane cami içerisinde en eski tarihli

minaresi olan Ortahisar Fatih Cami, sonra da Yeni Cuma Cami'dir. Molla Siyah ve Ayasofya Cami'lerine minare eklenememiş, Kudrettin ve Sarmaşıklı Camileri 'ne çatı örtüsü üzerinden eklenerek yapılmıştır. Doğu-Batı doğrultusunda olan yapılara camiye çevrilirken kuzey cephesinden bir giriş açılmıştır. Galeri katı bulunan Fatih Cami'sine bazı eklemeler yaparak kadınlar mahfiline dönüştürülmüştür. Yeni Cuma ve Ayasofya Cami'sinde kuzey nefine ahşap asma kat eklenerek kadınlar mahfili oluşturulmuştur. Kemer kaya Sarmaşıklı Cami'sinde ise üst katına ahşap eklenerek kadınlar mahfili olarak kullanılmıştır. Son cemaat mahali olarak kiliselerin kuzey portalleri kullanılmıştır. Ana girişler kuzey cephesinden yapılmış, Fatih ve Ayasofya cami hariç batı girişleri kapatılmıştır. Yapılar camiye dönüştürüldükten sonra genel olarak hepsinde uygun görülen yerlere şadırvan ve tuvalet eklenmiştir. Zaman içerisinde bu camiler boyanıp sıvanmıştır (Şekil 4.16).

Araştırmalar sonucunda Osmanlı Dönemi'nde değişen demografik yapının Trabzon kentinin fiziksel yapısının etkilediği görülmektedir. Mahallelerdeki Müslüman nüfusun artması beraberinde dini yapıların dönüştürülerek kullanılmasına sebep olmuştur. Kentte çoğunluğun Müslüman nüfusa ulaşması yaklaşık 200 yıl sonra olmuştur. Geçen bu sürenin sonucunda 7 adet kilise camiye çevrilmiştir. Günümüzde tümü restore edilmiş ve cami işlevini sürdürmektedir. Yalnızca Ayasofya Cami'nde yakın zamanda tekrar restorasyon çalışmaları başlatılmıştır. İbadetin uygun şekilde yapılması için namaz vakitlerinde freskler üzerinde bir karatma uygulaması yapılacağı şu anda proje aşamasında olduğu yapılan görüşmeler sonucunda elde edilmiştir. Namaz vakti dışında ziyaretçilerin görebileceği şekilde yapılacak olan bu uygulamanın aynısının Fatih Cami yer döşemesindeki mozaikler içinde yapılmasının uygun olacağı düşünülmektedir. Fatih Cami'nin restorasyonu ile birlikte pek çok özelliği ortaya çıkarılmıştır. En önemlilerinden biri olarak yerdeki özgün niteliğini koruyan mozaik döşemeler gösterilebilir. Sadece cami kullanılan yapılardan özellikle Fatih ve Ayasofya Camileri özgün niteliklerini de korumaları açısından cami ve müze işlevlendirilmesi daha uygun olabileceği de düşünülmektedir.

Çizelge 4.16. Trabzon’da kiliseden camiye çevrilen yapıların mimari analizi

		PLAN	KESİT	GÖRÜNÜŞ
		Fatih Cami		
Yeni Cuma Cami				
Kemer kaya Şarşıklı Cami				
Ayasofya Cami				
Molla Siyah Cami				
Fatih Küçük Cami				
Kudrettin Cami				
Lejant	 Özgün Dönemi (Kilise)	 Osmanlı Dönemi (Cami)		

Günümüze ulaşan tarihi yapılar genellikle özgün işlevi dışında kullanılmaktadır. Yapılar çoğu zaman yüklenen yeni işlevlerle yaşatılmıştır. Kiliseler 'fetih geleneği' getirisi olarak ve ihtiyaç doğrultusunda camiye dönüştürülmesi uzun yıllar ayakta kalmasını sağlamıştır. Dönüştürme işlevi sırasında özgün mimariyi bozmayacak biçimde yalın ve geriye dönülebilir müdahalelerin yapıldığı görülmektedir. Yapıların mimarisi büyük oranda korunmuştur. Kısa sürede cami inşa edilmesinin mümkün olmayışından yapıya ilk başta eklenen mihrap, minber ve minare ile kısa sürede camiye çevrilmiştir. Kiliselerin iç kısımlarında bulunan fresk ve mozaikler sökülmeden üzerleri sıva ile kapatılmıştır. Aynı zamanda fresk ve mozaiklerin korunması sağlanmıştır. Böylelikle kiliselerin sürekli kullanımını sağlanarak, özgün işlevine yakın bir fonksiyon ile yaşatılabilmektedir.

Tüm Bizans kilisesinin camiye çevrilmemiş olduğunu görülmektedir. Kentte bulunduğu bölgeye iki dini yapı (cami) arası mesafeye, yapının genişliğine ve ihtiyaca göre dönüştürülmüştür. Kullanım dışı kalan kiliseler zaman içerisinde çeşitli sebepler ile yıkılarak yok olmuştur. Yeniden işlevlendirilen kiliselerin günümüze sağlam bir şekilde ulaşmasında Osmanlı Devleti'nin hoşgörüsü ve izlediği politika olduğu görülmektedir.

KAYNAKLAR

- Anonim, 2018.** Trabzon Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi ve Sanat Tarihi Raporları.
- Anonim, 2019a.** Google Earth Görüntüsü, Trabzon Merkez (Erişim Tarihi:20.09.2019).
- Anonim, 2019b.** Trabzon Tarihi Şehir Surları. [https:// www.homeoftrabzon.com/sayfa/ortahisar-surlari-195](https://www.homeoftrabzon.com/sayfa/ortahisar-surlari-195) (Erişim Tarihi: 20.09.2019).
- Anonim, 2019c.** Kordoba Katedrali. <https://www.nationalreview.com/2017/07/cathedral-cordoba-belongs-catholic-church/> (Erişim Tarihi:20.09.2019).
- Anonim, 2019d.** Kıbrıs Selimiye Cami Görünüşü. https://www.trekearth.com/gallery/Middle_East/Cyprus/West/Nicosia/Lefkosa/photo1060456.htm (Erişim Tarihi: 18.09.2019).
- Anonim, 2019e.** Kıbrıs Lala Mustafa Paşa Cami Görünüşü. <https://www.ntv.com.tr/galeri/seyahat/magusanin-kalbi-lala-mustafapasacamisi,6TzOqOi9CUyTG6OiOhpqBw>. (Erişim Tarihi: 18.09.2019).
- Anonim, 2019f.** İznik Ayasofya Cami. <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bursa/gezilecekyer/znik-ayasofya> (Erişim Tarihi: 18.09.2019).
- Anonim, 2019g.** Ayasofya Cami <https://ayasofyamuzesi.gov.tr/>(Erişim Tarihi: 18.09.2019).
- Anonim, 2019h.** a) İskender Paşa Cami <https://www.homeoftrabzon.com/sayfa/iskender-pasa-camii-19>.(Erişim tarihi: 25.09.2019)
- Anonim, 2019i.** b) Gülbahar Hatun Cami ve Türbesi <https://www.tripadvisor.com.tr/LocationPhotoDirectLink-g298039-d3663165-i184902776-Gulbahar-Hatun-Cami-Trabzon-Turkish-Black-Sea-Coast.html> (Erişim Tarihi: 18.09.2019).
- Anonim, 2019j.** Trabzon'da 15.yüzyılda Fetih Sonrası Kiliseye Çevrilen Yapılar. Yandex Haritalar (Erişim Tarihi: 25.06. 2019).
- Anonim, 2019k.** Trabzon İli Kible Yönü. <https://namazvakitleri.diyaret.gov.tr/tr-TR/kible> (Erişim Tarihi: 26.12. 2019).
- Anonim, 2019l.** Fatih Cami (1), Yeni Cuma Cami (2), Kemerkaya Sarmaşıklı Cami (3), Ayasofya Cami (4), Molla Siyah Cami (5), Fatih Küçük Cami (6) ve Kudrettin Cami (7)'nin Harita Üzerindeki Konumları. Yandex haritalar (Erişim Tarihi: 26.12. 2019).
- Anonim, 2020a.** Kızlar Manastırı. <https://www.homeoftrabzon.com/sayfa/kizlar-manastiri-23?d=tr&q> (Erişim Tarihi:15.01.2020).
- Anonim, 2020b.** Kordoba Katedrali Dönemlere Göre Plan Değişimleri. www.catedralecordoba.es (Erişim Tarihi:15.01.2020).
- Alcicioğlu, C. 2014.** Adaptive Re-Use Of Gothic Churches Converted To Mosques By Ottoman Empire And Their Adaptive Re-Uses (Doctoral dissertation, University of Oxford).
- Bagıskan, T., & Sinclair, T. A. 2009.** *Ottoman, Islamic and islamised monuments in Cyprus*. Cyprus Turkish Education Foundation.
- Ballance, S. 1960.** The Byzantine Churches of Trebizond, Anatolian Studies, British Institute, X, Ankara.
- Bryer A, Winfield D. 1985.**The Byzantine Monuments And Topography Of The Pontos, Washington DC, USA.
- Bostan, H. 2018.**XV.-XIX. Yüzyıllarda Trabzon Şehir Nüfusu, Nüfusun Yükseliş ve Düşüş Nedenleri. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6(13):121-154.
- Bölükbaşı, A., 2006.** Anılarda Trabzon, Serander Yayınları, Trabzon.

- Çakmak, B. 2019.** İznik (Nikaia) Kentinin Bizans Ortaçağında Sosyal Ve Kültürel Yaşamı. Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Bizans Sanatı Bilim Dalı, 2019.
- Eyice, S. 1990.** İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler ve Bunların Restorasyonu. *Vakıf Haftası Dergisi*, (7):279-291.
- Dursun, P. 2002.** Trabzon Kentsel Konusunda Morfolojik Analiz. Yüksek Lisans Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, İstanbul.
- Düzenli, E. 2009.** Cumhuriyet Dönemi'nde (1923-1960) Modernite Düşüncesinin Mekânsal Kuruluşu: Merkez- Periferi Dinamikleri Bağlamında Trabzon Örneği. Doktora Tezi, KTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Trabzon.
- Harris, J.A. 1997.** Mosque to Church Conversions in the Spanish Reconquest. *Medieval Encounters*, 3(2):158-172.
- Karadayı, G. 2000.** Kent Kimliğinin Sürdürülebilirliği ve Görsel Etki Değerlendirmesi: Trabzon Örneği. Yüksek Lisans Tezi, KTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Trabzon.
- Kararmaz, S. 2017.** Prof. Dr. Semavi Eyice'nin "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler ve Bunları Restorasyonu" Adlı Makalesinin İncelenmesi. Vize Ödevi, FSMVÜ Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, İstanbul.
- Karpuz, H. 2015.** Trabzon'un İlk Anıt Fotoğraflarının Değeri. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, (18):113-130.
- Küçük, S. G., Eyüpgiller, K.K. 2018.** Çatalca Vilayeti'nde Camiye Çevrilen Kiliselerin Dönüşüm Süreci ve Mimari Analizi. *Megaron*, 13(1): 51-66.
- Lowry, H. W. 1975.** Trabzondaki Yeni Cuma Cami: Nasıl ve Niçin Bu Adı Almıştır? *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, (3):103-112.
- Lowry, H. W. 2010.** Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583. Editörler: Aravi, M. ve Şan, Ç., Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 241 s.
- Mercangöz, Z. 2014.** Bir Dünya Kültür Mirası Trabzon Ayasofyası. Sanat Tarihi Raporu. İzmir.
- Öksüz, M. 2005.** Kuruluşundan 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Tarihine Kısa Bir Bakış, *Karadeniz Araştırmaları II*, (6): 97-107.
- Özsayın, A. A. 2009.** Trakya'da Camiye Dönüştürülmüş Bir Grup Yapı Üzerine Araştırmalar. Yüksek Lisans Tezi, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.
- Sarıcaoğlu, B. 2011.** Trabzon Mimarlık ve Sanat Tarihi Literatürü: Bibliyografya, Dizin ve Değerlendirme. Yüksek Lisans Tezi, KTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Trabzon.
- Tuluk Ö. İ. 2010'a.** Osmanlı Dönemi Trabzon'unda Mimari Yapı Kültürü, Trabzon Kent Mirası, Yer-Yapı-Hafıza, Editörler: Tuluk, Ö. İ. ve Düzenli, H. İ., Klasik Yayınları, İstanbul, s. 31-53.
- Tuluk, Ö. İ., Düzenli, H. İ. 2010b.** Yitik Mirasın İzinde: Trabzon'da Osmanlı Cami ve Mescitleri (1461-1583), Trabzon Kent Mirası, Yer-Yapı-Hafıza, Editörler: Tuluk, Ö. İ. ve Düzenli, H. İ., Klasik Yayınları, İstanbul, s. 55-92.
- Tuluk, Ö. İ., Düzenli, H. İ., Düzenli, E. 2010c.** Osmanlı'da Fetih Sonrası Dinsel Mekanı Camileştirme Anlayışı: Trabzon Örneği (1461-1665), Trabzon Kent Mirası, Yer-Yapı-Hafıza, Editörler: Tuluk, Ö. İ. ve Düzenli, H. İ., Klasik Yayınları, İstanbul, s. 93-118.
- Turkan, Z., & Özburak, Ç. (2018).** Lefkoşa Tarihi Kent Dokusunda "Selimiye Meydanı" / "Selimiye Square" Within the Historical City Texture of Nicosia. *Journal of History Culture and Art Research*, 7(2), 430-443.

- Türkaslan, İ. 2019.** Trabzon Aziz Eugenius Kilisesi. Yüksek Lisans Tezi, H. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.
- Üstün Demirkaya, F.2014.** Toplumsal Dinamikler Bağlamında Trabzon Kent Dokusunun Dönüşümü (Komnenos Hanedanlığı'ndan Cumhuriyet'e Kadar). Doktora Tezi, KTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Trabzon.
- Yeşiltepe, M. 2008.** Ticaretin Kent Formu ve Yapısına Etkilerinin Trabzon Örneği Üzerinde İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, KTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir ve Bölge Planlama Anabilim Dalı, Trabzon.
- Yıldırım, F.2019.** Kurtuba Ulu Câmiinin Tezyinatına Genel Bakış. Yüksek Lisans Tezi, FSMVÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Geleneksel Türk Sanatları Anasanat Dalı, İstanbul.
- Yıldız, S. 2017.** Karadeniz Bölgesindeki Bizans Eserleri. *Karadeniz Araştırmalar*, (53):123-135.
- Yılmaz, Ö. 2006.** Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878). Yüksek Lisans Tezi, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Trabzon.
- Yılmaz, E. Eroğlu, S. 2013.** Edessa'dan Urfa'ya: Urfa'da Kilise'den Camiye Dönüştürülmüş Yapılar. *S.D.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (30):1-12.
- Yiğit Barut, T. 2014.** Trabzon Kaymaklı Manastırı Kilise, Şapel ve Çan Kulesi Restorasyon Projesi. Yüksek Lisans Tezi, G.Ü Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Ankara.
- Yüceer, H. 2016.** Adana ve Kuzey Kıbrıs'ta Yer Alan Camiye Dönüştürülmüş Kilise Yapıları Üzerine Bir Karşılaştırmalı Çalışma. *Çukurova Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 31(2): 437-451.

EKLER

- EK 1** Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Ayasofya Cami, 1800
- EK 2** Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Ayasofya Cami
- EK 3** Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Ayasofya Cami, 1925
- EK 4** Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Ayasofya Cami, 1935
- EK 5** Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Ayasofya Cami, 1945
- EK 6** Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Ayasofya Cami, 1950
- EK 7** Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Fatih Cami, 1917
- EK 8** Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Fatih Cami, 1960
- EK 9** Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Fatih Cami Planı
- EK 10** Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Trabzon Gravürü
- EK 11** Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Su Kemerli Tabakhane Vadisi Trabzon
- EK 12** Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Trabzon Surları
- EK 13** Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Trabzon Şehir Planı
- EK 14** Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Fatih Cami Restorasyon Planı
- EK 15** Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Sarmaşıklı Kemer kaya Cami Restorasyon Planı
- EK 16** Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Molla Siyah Cami Restorasyon Planı
- EK 17** Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Fatih Küçük Cami Restorasyon Planı
- EK 18** Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Kudrettin Cami Restorasyon Planı

EKLER

EK 1 Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Ayasofya Cami, 1800

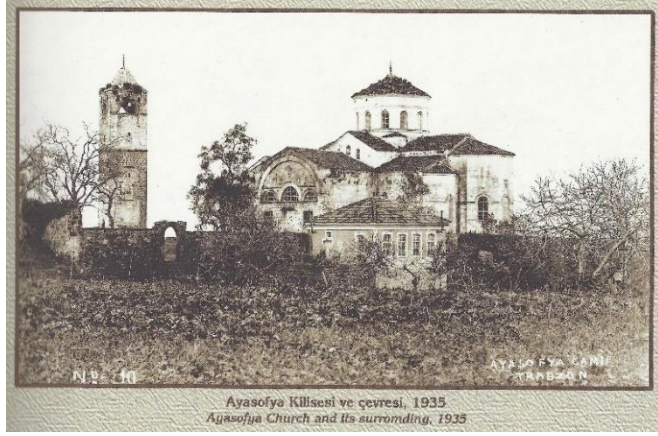
EK 2 Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Ayasofya Cami

EK 3 Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Ayasofya Cami ,1925

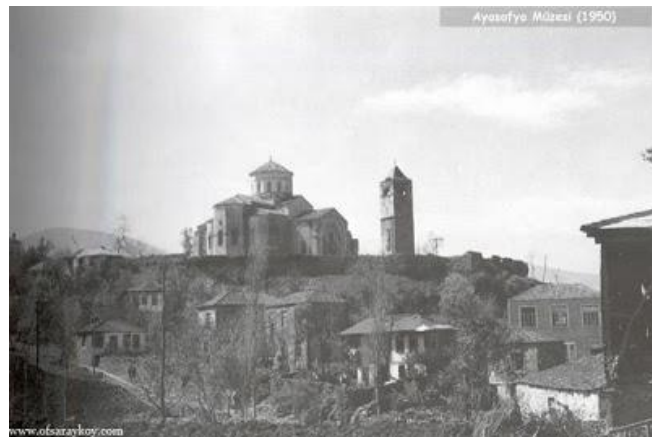
EK 4 Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Ayasofya Cami ,1935

EK 5 Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Ayasofya Cami ,1945

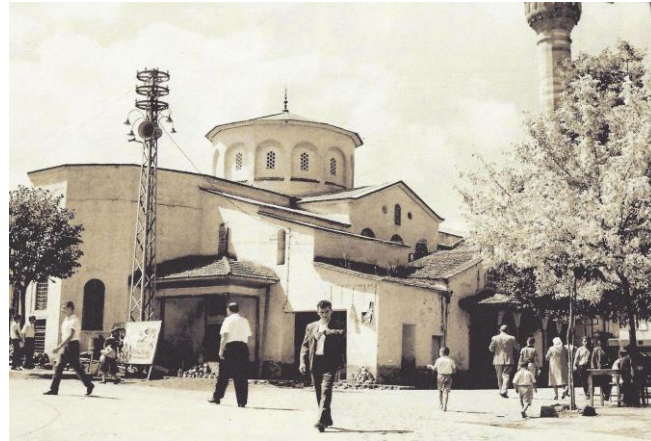
EK 6 Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Ayasofya Cami ,1950

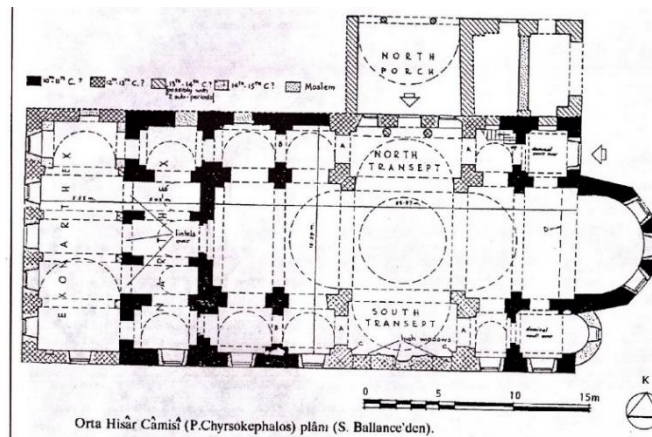
EK 7 Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Fatih Cami ,1917

EK 8 Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Fatih Cami ,1960

EK 9 Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Fatih Cami Planı

EK 10 Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alman Trabzon Gravürü

EK 11 Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alman Su Kemerleri Tabakhane Vadisi Trabzon

EK 12 Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alman Trabzon Surları

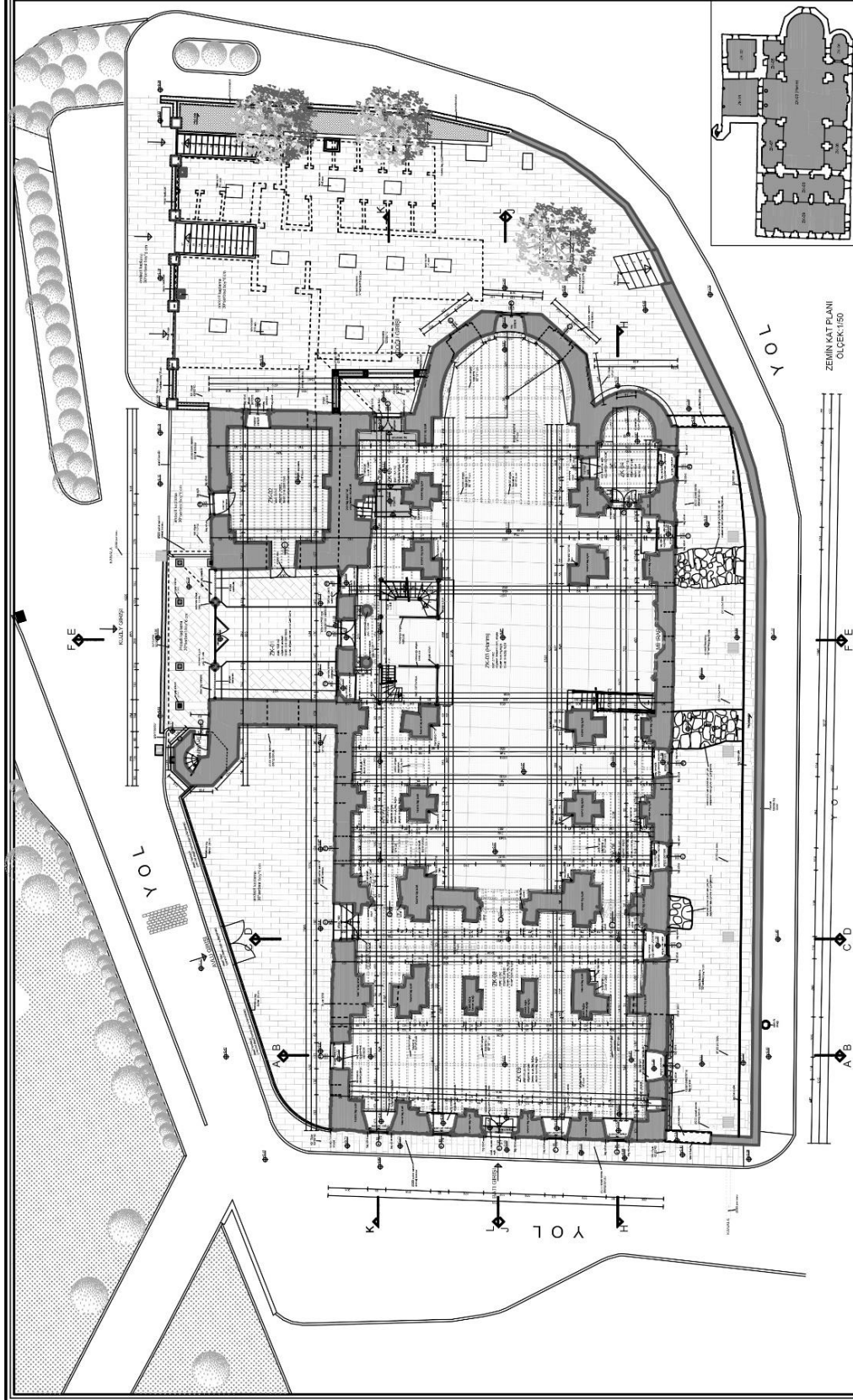
“

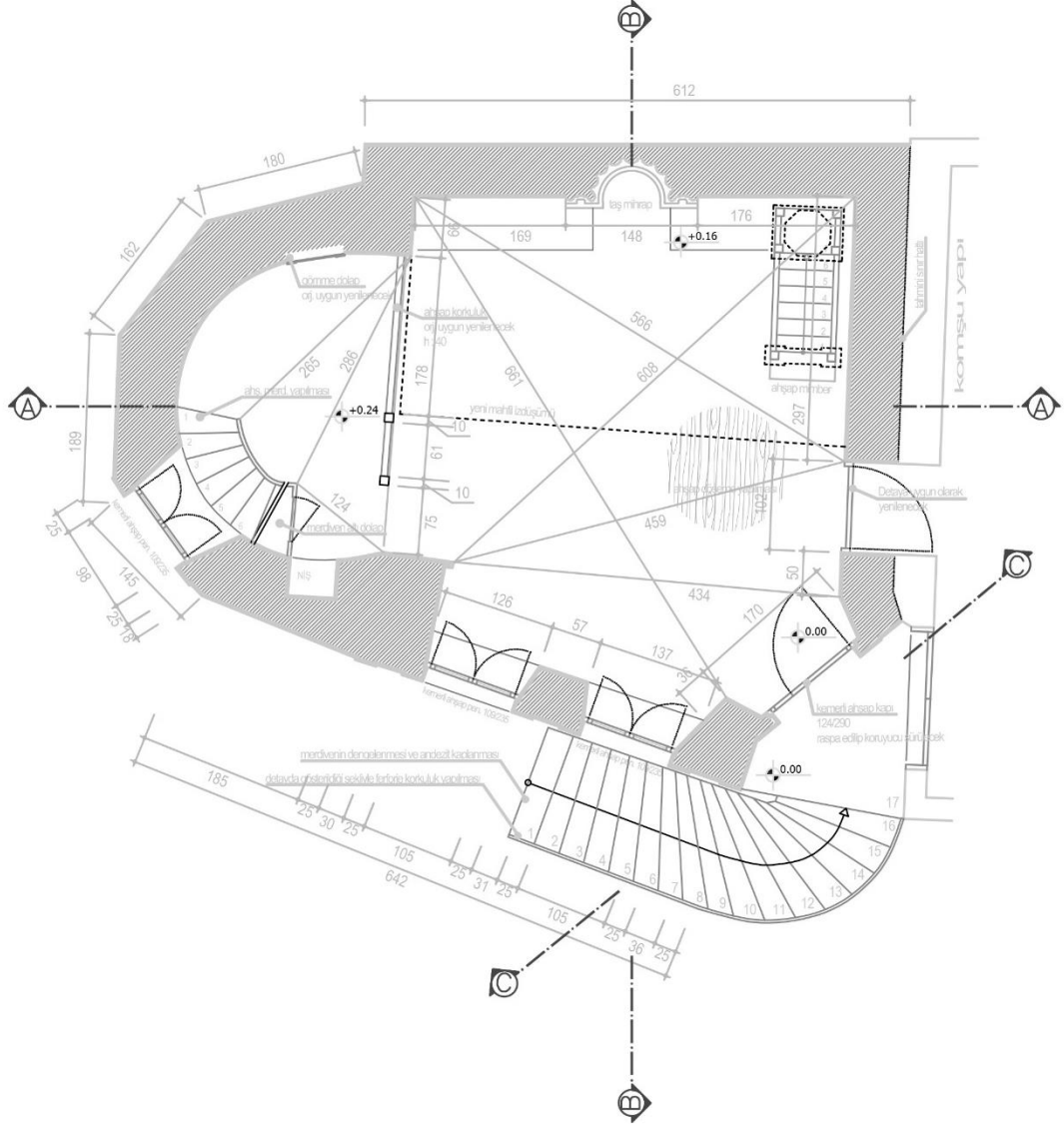
EK 13 Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Trabzon Şehir Planı

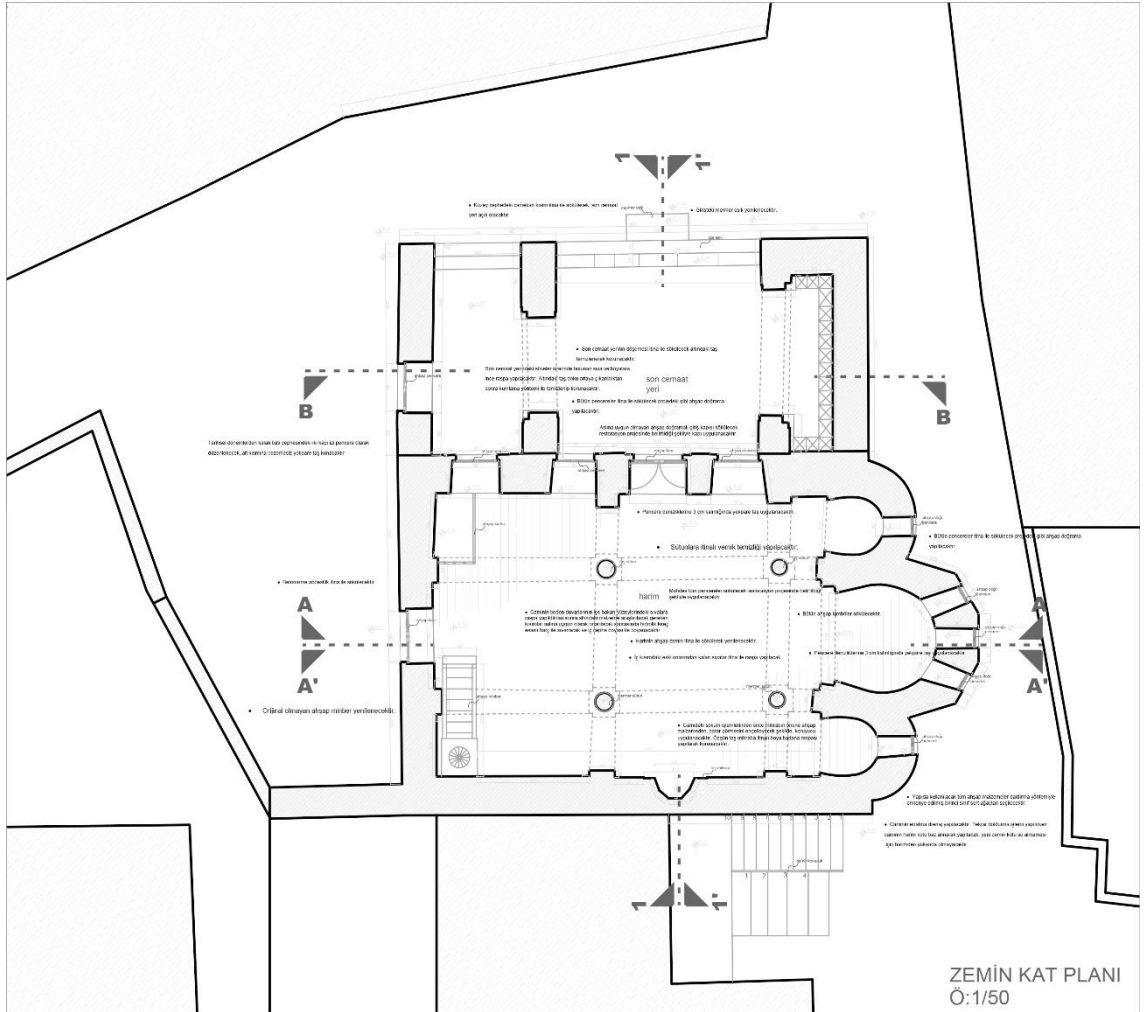
EK 14 Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Fatih Cami Restorasyon Planı

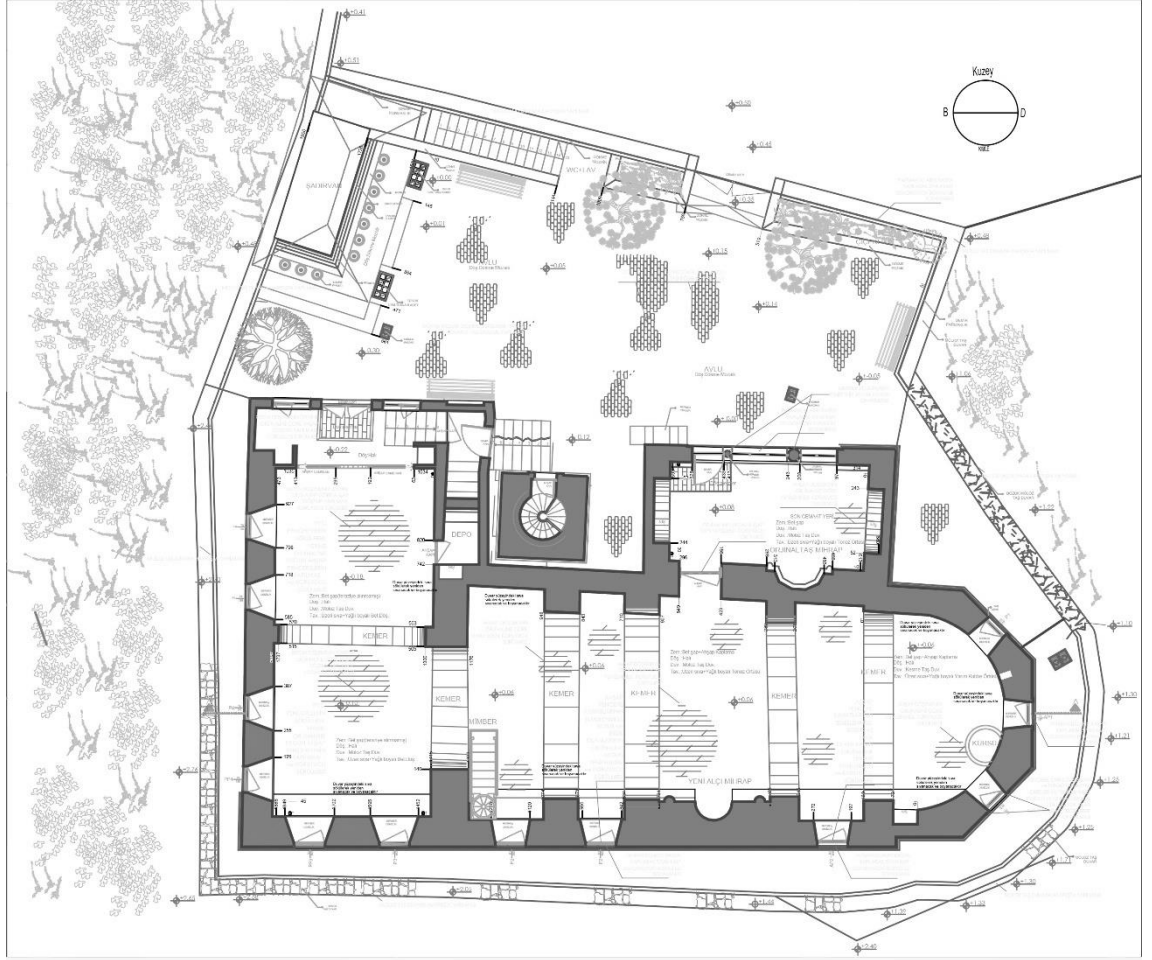
EK 15 Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Kemer kaya Sarmaşıklı Cami Restorasyon Planı

EK 16 Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Molla Siyah Cami Restorasyon Planı

EK 17 Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden Alınan Fatih Küçük Cami Restorasyon Planı

TRABZON MERKEZ KÜÇÜK FATİH CAMİİ

ZEMİN KAT PLANI

(+ 0.00)

ÖLÇEK : 1/50

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Zeynep DEMİR KOÇ
Doğum Yeri ve Tarihi : Trabzon/ 20.08.1991
Yabancı Dil : İngilizce

Eğitim Durumu

Lise : Yomra Anadolu Lisesi 2005-2009
Lisans : Uludağ Üniversitesi Mimarlık Bölümü 2009-2014
Yüksek Lisans : Bursa Uludağ Üniversitesi / Mimarlık Fakültesi/Mimarlık
Anabilim Dalı

Çalıştığı Kurum/Kurumlar : Özel İnşaat ve Mimarlık Firmaları: 2014-

İletişim (e-posta) : zzeydemir@gmail.com

Yayımları :

Demir, Z. 2019.Mekânsal Planlamanın Fiziksel Aktivite ve Yürünebilirlik Üzerine Etkisi: Bursa Cumhuriyet ve Atatürk Caddeleri. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 8(1):115-127.